

สถาบันกับการเปลี่ยนแปลงสังคม

บทที่ 4

สถาบันกับการเปลี่ยนแปลงสังคม

ก่อนที่จะกล่าวถึงสถาบันและการเปลี่ยนแปลงสังคม ขอทำความเข้าใจกับ “สถาบัน” ก่อน โดยทั่วไปแทบทุกคนคงจะเคยได้ยินคำว่า “สถาบัน” (Institution)

สถาบันคืออะไร

สถาบันทางสังคมนี้มีขึ้นเพื่อสนองความต้องการเบื้องต้นของมนุษย์ การจะเป็นสถาบันได้จะต้องมีลักษณะที่คงอยู่ยาวนาน สถาบันเป็นองค์กรที่มีการจัดระเบียบ มีกระบวนการ กฎเกณฑ์ นโยบาย ซึ่งทำให้คนในสังคมเกิดความพอใจและสนองความต้องการในระยะยาวนาน สถาบันบังเกิดขึ้นโดยความสัมพันธ์อย่างถาวรภายในวัฒนธรรมและโครงสร้างสังคม สถาบันจะเชื่อมโยงกับชีวิตประจำวันและจะช่วยขจัดปัญหาต่าง ๆ ในชีวิต พฤติกรรมเหล่านี้จะได้รับการถ่ายทอดมาชั่วลูกหลาน ไม่ใช่จะประดิษฐ์คิดค้นขึ้นใช้เฉพาะ Generation หนึ่ง ๆ เท่านั้น สถาบันมีลักษณะที่ต่างไปจากกลุ่ม (Group) เพราะจะมีวิธีการดำเนินงาน มีความเชื่อ (Institutional Ideology) ซึ่งเป็นเหตุผลในการคงอยู่

สถาบัน หมายถึง องค์กรที่มีแบบแผนของพฤติกรรมซึ่งสังคมกำหนดขึ้น เพื่อให้สมาชิกได้ปฏิบัติตาม และสืบต่อ ๆ กันมาโดยถือว่าเป็นสิ่งจำเป็นสำหรับสังคม

สถาบันหมายความถึงสิ่งที่เกี่ยวข้องทั้งในทาง “รูปธรรม” (Concrete) และทาง “นามธรรม” (Abstract) สถาบันในความหมายทาง “รูปธรรม” จะหมายถึงมนุษย์ซึ่งเป็นผู้จัดระเบียบให้เกิดสถาบันขึ้น และอยู่ในฐานะต่าง ๆ กัน ส่วนความหมายในทาง “นามธรรม” จะได้แก่แบบแผนพฤติกรรม แนวความคิด เช่น คำว่า “ครอบครัว” เป็นสถาบัน ซึ่งจะเข้าใจได้ต้องอาศัยรูปธรรมคือมนุษย์เข้าเกี่ยวข้อง ในครอบครัวประกอบด้วย มนุษย์เพศชายและหญิงสัมพันธ์เกี่ยวข้องและอยู่ด้วยกันตามประเพณีนิยม เช่นนี้จะเรียกว่าครอบครัว เมื่อทุกคนเข้าใจ การ

อธิบายถึงครอบครัวจึงไม่จำเป็นอีกต่อไป เมื่อมีการกล่าวถึง “ครอบครัว” ก็สามารถเข้าใจได้ โดยใช้ความคิดจินตนาการเอาเอง

โดยแท้จริงแล้ว “สถาบัน” มีความเกี่ยวข้องกันกับ “นามธรรม” อย่างมาก เพราะการศึกษาถึงสถาบันต่าง ๆ จะต้องพิจารณาถึงแนวความคิด พฤติกรรม หลาย ๆ ด้านในลักษณะของนามธรรม

ลักษณะสำคัญของสถาบันทางสังคม

1. **สถาบันจะคงอยู่ (Institutions Endure)** สถาบันจะอยู่ตลอดไป แม้บางครั้งเนื้อหาสาระบางอย่างได้สูญไป เช่น ดนตรี Rock เลิกหรือหมดสมัยไป แต่ดนตรีหรือศิลปะก็ยังคงอยู่

2. **สถาบันมีการเปลี่ยนแปลง** การเปลี่ยนแปลงภายในสถาบันจะมีอยู่ตลอดเวลา เพื่อให้เข้ากับสถานการณ์ของสังคมในขณะนั้น ๆ แต่ตัวสถาบันยังคงอยู่เช่นเดิม การสังเกตถึงการเปลี่ยนแปลงจะต้องใช้เวลา เวลาเป็นส่วนสำคัญที่เกี่ยวข้องกับการเปลี่ยนแปลงทางสังคม อัตราการเปลี่ยนแปลงจะช้าหรือเร็วขึ้นอยู่กับแรงผลักดันหรืออิทธิพลของสังคม ถ้าการเปลี่ยนแปลงเป็นไปอย่างรวดเร็ว เราก็จะเห็นผลของมันได้ในชั่วอายุของเราเอง แต่การเปลี่ยนแปลงส่วนมากจะมีลักษณะค่อยเป็นค่อยไป ซึ่งทำให้สังเกตได้ยาก จนกระทั่งผลของการเปลี่ยนแปลงปรากฏชัดออกมาและคงอยู่ในสังคม ในทุกสังคมบุคคลจะมีแนวโน้มในการต่อต้านการเปลี่ยนแปลงของสถาบัน ส่วนใหญ่จะเห็นว่าการกระทำต่าง ๆ ของสถาบันนั้นถูกต้องเสมอ อัตราการเปลี่ยนแปลงของสถาบันในสังคมอุตสาหกรรมจะมีมากและเป็นไปอย่างซับซ้อน

3. **สถาบันประกอบด้วยการดำเนินการที่เป็นระเบียบ** ในสถาบันมีการดำเนินการซึ่งจัดวางไว้เพื่อให้บรรลุถึงผลสำเร็จในหน้าที่ประโยชน์เบื้องต้นในสังคมนั้น

4. **การดำเนินการที่มีระเบียบในสถาบันจะต้องเป็นที่พอใจของคนในสังคม** และจะต้องอยู่ได้นาน เพื่อจะได้สนองความจำเป็นที่ต้องมีสถาบันแต่ละสถาบัน ในสังคม จะมีการดำเนินการที่ต่างกัน แต่หน้าที่ประโยชน์ของมันจะต้องอยู่ได้นาน และโดยมีความสนใจต่าง ๆ มากมายให้แก่สมาชิกของสังคม เช่น สถาบันครอบครัว การศาสนา เศรษฐกิจ ฯลฯ แต่ละสถาบันเป็นไปเพื่อสนองความต้องการทั้งสิ้น

5. **พฤติกรรมต่าง ๆ ภายในสถาบันและของสถาบันเป็นลักษณะส่วนรวมโดยทั่วไป** มิใช่เป็นพฤติกรรมของบุคคลใดหรือพวกใดโดยเฉพาะ

การจำแนกสถาบัน

แบ่งเป็นหลายประเภทตามความประสงค์ของชุมชน แต่โดยทั่วไปนักสังคมวิทยาแบ่งประเภทของสถาบันออกเป็น 2 พวกใหญ่ คือ สถาบันหลัก และสถาบันย่อย สถาบันหลัก ได้แก่ สถาบันที่มีความจำเป็นแก่สังคมใช้โดยทั่วไปและคนจำนวนมากยึดถือ สถาบันย่อยจะเป็นส่วนหนึ่งของสถาบันหลัก

สถาบันหลักที่สำคัญในสังคม ได้แก่

1. สถาบันครอบครัว
 2. สถาบันเศรษฐกิจ
 3. สถาบันศาสนา
 4. สถาบันการเมือง
 5. สถาบันการศึกษา
 6. สถาบันการสันตนาการ (เพิ่งจะมีการยอมรับกัน)
- สถาบันเหล่านี้นับว่ามีความจำเป็นแก่สังคมทั้งสิ้น

ในตอนต่อไปนี้จะกล่าวถึงแต่ละสถาบัน ในความหมายที่ว่าแต่ละสถาบันนั้นเป็นอย่างไร มีการเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นภายในสถาบัน และการเปลี่ยนแปลงของสถาบันเหล่านั้น มีผลต่อการเปลี่ยนแปลงสังคมมากน้อยเพียงใด

สถาบันครอบครัว (Family Institution)

ครอบครัว หมายถึง การที่บุคคลสองคนประกอบด้วยเพศชายและหญิงมาอยู่ร่วมกัน โดยเน้นถึงความสัมพันธ์ทางเพศ ส่วนวิธีการในการที่จะมาอยู่ร่วมกันได้นั้น แล้วแต่แต่ละสังคม จะกำหนดให้สมาชิกปฏิบัติ

รูปแบบการสมรส

การสมรสอันเป็นรากฐานของระบบครอบครัวอาจแยกเป็นสองประเภท คือ

1. คู่ครองเดี่ยว (Monogamy) ได้แก่ การที่ชายหนึ่งและหญิงหนึ่งได้สมรสและอยู่ร่วมกันเป็นครอบครัว ซึ่งปัจจุบันเป็นที่ยอมรับกันถือได้ว่าเป็นสากล
2. พหุคู่ครอง (Polygamy) ได้แก่ การที่ชายหลายคนและหญิงหลายคนได้สมรสและอยู่ร่วมกันเป็นครอบครัว ซึ่งแยกเป็น

ก. ระบบหลายสามี (Polyandry) ได้แก่ การที่หญิงหนึ่งคนได้อยู่ร่วมกับชายตั้งแต่สองคนขึ้นไปเป็นครอบครัว เช่น ในนิเบต ในเอสกีโมบางเผ่า ปกติไม่มีปรากฏมากนัก โดยเฉพาะไม่มีในสังคมที่เรียกว่าเจริญแล้ว

ข. ระบบหลายภรรยา (Polygyny) ได้แก่ การที่ชายหนึ่งคนอยู่ร่วมกับหญิงตั้งแต่สองคนขึ้นไปเป็นครอบครัว เช่น พวกมุสลิม

รูปแบบของครอบครัว สามารถแบ่งได้

1. **ครอบครัวขยาย (Extended Family หรือ Consanguine Unit)** ได้แก่ ครอบครัวซึ่งประกอบด้วย บิดา มารดา และบุตร นอกจากนี้ยังมีสมาชิกเพิ่มเติม คือ อาจมีปู่ย่าตายาย พี่ป้า น้าอา ญาติอาศัยอยู่ด้วย ครอบครัวแบบนี้จะพบได้มากในสังคมเกษตรกรรม

2. **ครอบครัวเดี่ยว (Nuclear Family หรือ Conjugal Unit)** ได้แก่ ครอบครัวซึ่งประกอบด้วย บิดา มารดา และบุตรเท่านั้นอาศัยอยู่ด้วยกัน ซึ่งจะพบมากในสังคมอุตสาหกรรม

หน้าที่และบทบาทของครอบครัว

1. ถ่ายทอดและสืบต่อมนุษยชาติ
2. ให้การดูแลปกป้องคุ้มครองและอบรมสมาชิก
3. หน้าที่ทางด้านเศรษฐกิจ ซึ่งจะร่วมมือกันในครอบครัว เมื่อสังคมเจริญขึ้นก็ได้มีการกระจายการจำแนกสถาบันเศรษฐกิจเป็นแขนงต่าง ๆ แต่ครอบครัวก็ยังคงเป็นหน่วยที่ต้องการบริโภคผลผลิตและบริการต่าง ๆ
4. ด้านศาสนา ครอบครัวทำหน้าที่ด้านนี้ก็โดยเป็นตัวเชื่อมโยงและอบรมสมาชิกให้มีความเคารพเชื่อถือในศาสนา
5. บางครั้งครอบครัวก็ทำหน้าที่ทางการปกครอง หัวหน้าครอบครัวต้องทำหน้าที่ควบคุมพฤติกรรมของสมาชิก และเพื่อสนองความต้องการของสมาชิก

การเปลี่ยนแปลงภายในสถาบันครอบครัว ถ้าได้ศึกษาถึงสถาบันครอบครัวอย่างละเอียด หรือแม้แต่การอ่านจากข้อเขียนถึงสถาบันครอบครัวดังกล่าวมาแล้วนี้ ถ้าใช้ความสังเกตจะเห็นได้ว่าเนื้อหาของสถาบันครอบครัวมิได้อยู่คงที่ มีการเปลี่ยนแปลงเกิดขึ้นเช่นเดียวกัน ซึ่งสามารถสรุปถึงการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นภายในสถาบันครอบครัวได้ ดังนี้

1. **พิจารณาถึงรูปแบบการสมรส** ได้กล่าวแล้วว่าการศึกษาถึงการเปลี่ยนแปลงสิ่งที่สำคัญที่มีส่วนเกี่ยวข้อง คือ “เวลา” จะเป็นเครื่องชี้บ่งถึงเรื่องราวต่าง ๆ และจะเห็นถึงการเปลี่ยนแปลงนั้น ๆ เช่นเดียวกันกับรูปแบบการสมรส ถ้าเราศึกษาจากประวัติศาสตร์สมัยก่อน

โดยเน้นถึงเรื่องครอบครัว จะทราบว่าทุกสังคมส่วนมากจะเป็นแบบ **พหุคู่ครอง** เช่น ในสหรัฐอเมริกา พวกมอร์มอนในสมัยที่อพยพไปตั้งถิ่นฐานในรัฐยูทาห์ (Utah) ชายหนึ่งคนจะมีภรรยาตั้งแต่สองคนขึ้นไป แต่ในปัจจุบันก็ได้เปลี่ยนแปลงมาเป็นคู่ครองเดี่ยว นอกจากนี้ยังมีในสังคมอื่น ๆ ด้วย เมื่อได้ศึกษาจากประวัติศาสตร์และจากปัจจุบันจะเห็นได้ว่า การสมรสจะเป็นแบบ **คู่ครองเดี่ยว** ในแทบทุกสังคม และถือได้ว่าการมีสามีเดี่ยวภรรยาเดี่ยวเป็นที่ยอมรับกันและถือเป็นสากล ฉะนั้น รูปแบบของการสมรสจึงเป็นส่วนที่เกิดขึ้นและทำให้มีการเปลี่ยนแปลงภายในสถาบันครอบครัว

2. รูปแบบของครอบครัว ในอดีต ทุกสังคมจะมีลักษณะเป็นสังคมเกษตรกรรม ยึดอาชีพการเพาะปลูกเป็นสำคัญ ซึ่งในสมัยนั้นยังต้องอาศัยแรงงานจากคนและสัตว์ ฉะนั้น ในสังคมเกษตรเช่นนี้ ครอบครัวจะต้องประกอบด้วยคนจำนวนมากเพื่อช่วยกันประกอบอาชีพในทุกครัวเรือน ลักษณะของครอบครัวจึงเป็นแบบ **ครอบครัวขยาย (Extended Family)** ซึ่งมีคนจำนวนมากอาศัยอยู่ร่วมกันเป็นครอบครัวหนึ่ง ๆ การที่ครอบครัวได้มีจำนวนมาก ก็จะเป็นการเพิ่มแรงงาน แต่ต่อมาเมื่อความรู้วิชาการ เทคนิคต่าง ๆ เจริญขึ้น เป็นผลทำให้สังคมมีการปรับปรุงเปลี่ยนแปลง มนุษย์รู้จักประดิษฐ์เครื่องจักรแทนแรงงานคนมากขึ้นทุกขณะจนถึงปัจจุบัน สังคมก็ได้แปรเปลี่ยนไปเป็นสังคมอุตสาหกรรม ซึ่งต้องการความรวดเร็ว ก่อให้เกิดมีโรงงานอุตสาหกรรม การทำงานนอกบ้าน ภาวะค่าครองชีพสูงขึ้น สิ่งเหล่านี้จะมีผลถึงขนาดของครอบครัว ถ้าครอบครัวยังเป็นแบบครอบครัวขยายอยู่ จะทำให้ครอบครัวเช่นนี้เดือดร้อน รายรับไม่พอรายจ่าย เนื่องจากจำนวนคนมีมาก ซึ่งคนมีมากก็จริงแต่ไม่สามารถทำงานต่าง ๆ นอกบ้านได้ทั้งหมด รายได้จึงมีน้อยกว่า เมื่อเป็นเช่นนี้การปรับปรุงเปลี่ยนแปลงขนาดของครอบครัวย่อมเกิดขึ้น ซึ่งจะเห็นได้จากปัจจุบันซึ่งกลายเป็นสังคมอุตสาหกรรมเป็นส่วนใหญ่ ขนาดของครอบครัวต้องเล็กลง ซึ่งในที่สุดก็กลายเป็น **ครอบครัวเดี่ยว (Nuclear Family)** มีเพียงพ่อ แม่ และลูกเท่านั้น เพื่อปรับให้เข้ากับสภาพสังคมปัจจุบัน รูปแบบของครอบครัวจึงเปลี่ยนแปลงจากครอบครัวขยายมาเป็นครอบครัวเดี่ยวในที่สุด

3. หน้าที่บทบาทของครอบครัว แต่เดิมโดยเฉพาะในสังคมเกษตรกรรม ครอบครัวมีบทบาททุกอย่างที่เกี่ยวกับชีวิตของสมาชิก เช่น ในเรื่องการอบรม การเรียนรู้วิชาการ และวิชาชีพ การมีความรู้ทางศาสนา ฯลฯ แต่ปัจจุบันบทบาทของครอบครัวได้ลดน้อยลงไป คือ

- ก. ในเรื่องการประกอบอาชีพ บุตรธิดาเริ่มมีอาชีพแตกต่างไปจากบิดามารดา
- ข. ในเรื่องวิชาชีพ ได้มีโรงเรียนหรือสถานฝึกอาชีพทำหน้าที่แทนบิดา มารดา หรือปู่ย่า ตายาย

ค. ในด้านการเมือง ครอบครัวยังมีบทบาทในการควบคุมสมาชิกน้อยลง การทำผิดมักกลายเป็นเรื่องของกฎหมาย เรื่องของสังคมนั้น ๆ

ง. ในด้านการศึกษา บุตรธิดาสามารถทราบคำสั่งสอนทางศาสนาได้ที่โรงเรียน หรือจากการฟังวิทยุกระจายเสียงหรือจากการอ่านหนังสือ

จ. ในเรื่องวิชาการโดยทั่วไป แต่เดิมมาการเล่าเรียนก็อยู่ที่บ้าน ปัจจุบันก็ได้เกิดมีโรงเรียนขึ้นมาโดยตรง

ฉ. ในเรื่องการดูแลสมาชิกผู้ชรา ภาวะทางสังคมที่เปลี่ยนแปลงไป คือ เข้าสู่ยุคอุตสาหกรรมมากขึ้นทำให้คนในชนบทมาทำงานตามโรงงานในเมืองเป็นจำนวนมาก ผู้ที่แก่เฒ่าก็ยังคงอยู่บ้านเดิมห่างไกลจากการดูแลของลูกหลาน นอกจากนี้ การดูแลคนชราปัจจุบันก็จัดให้มีสถานสงเคราะห์คนชราโดยตรง เพื่อให้เป็นที่พักอาศัยของคนชราที่ไม่มีญาติและไร้ที่อยู่

4. การหย่าร้าง อิทธิพลของการเปลี่ยนแปลงสังคม ก่อให้เกิดความไม่มั่นคงแก่สถาบันครอบครัว และเป็นผลให้มีการหย่าร้างมากขึ้นตามลำดับ การหย่าร้างเปลี่ยนแปลงไปตามการเปลี่ยนแปลงของเทคโนโลยีและความเจริญก้าวหน้าด้านต่าง ๆ ซึ่งอิทธิพลนี้เป็นไปโดยทางอ้อมคือ ความเจริญของระบบอุตสาหกรรมได้ส่งผลสะท้อนมาถึงการเปลี่ยนแปลงในหน้าที่และบทบาทของสถาบันครอบครัว

แต่ก่อนการหย่าร้างเป็นไปได้ยากและมีอัตราต่ำ ทั้งนี้เนื่องจากบุคคลยังมีความผูกพันอยู่กับวัฒนธรรม ชนบทธรรมเนียมประเพณีเดิมอยู่มาก การหย่าร้างที่เกิดขึ้นก็มักจะทำให้เรียบที่สุดไม่ยอมให้สังคมรับรู้ ซึ่งต่างกับในปัจจุบันเป็นอันมาก สหรัฐอเมริกานับว่ามีอัตราการหย่าร้างสูงมากประเทศหนึ่งในโลก สำหรับประเทศไทย การหย่าร้างก็มีจำนวนมากขึ้น และถือปฏิบัติกันมากสำหรับพวกคนชั้นสูง และมักจะปรากฏให้สังคมรับรู้ด้วย

การหย่าร้างมีผลสืบเนื่องมาจากสิ่งต่าง ๆ เช่น ความแตกต่างของภูมิหลัง ซึ่งพิจารณาได้จากระดับการศึกษาของแต่ละฝ่าย ฐานะเศรษฐกิจ ระดับอาชีพ รวมถึงสังคมและวัฒนธรรม ความแตกต่างในเรื่องเหล่านี้ก็จะเป็นสาเหตุให้มีการหย่าร้างขึ้นได้ นอกจากนี้อาจจะเนื่องจากข้อผิดพลาดในการเลือกคู่ครอง เมื่อได้อยู่ด้วยกันนานเข้าจะเห็นข้อบกพร่องของทั้งสองฝ่าย และถ้าทนไม่ได้ก็จะหย่าร้างกันที่สุดในที่สุด สภาวะสังคมในปัจจุบันเน้นการมีสิทธิเสรีภาพเท่าเทียมกันระหว่างเพศหญิงและเพศชาย ผู้หญิงมีโอกาสดำเนินการศึกษาสูงขึ้น และมีบทบาทในการทำงานได้เท่าเทียมกับผู้ชายทำให้ไม่ต้องพึ่งพาสามีมากนัก เมื่อเกิดข้อขัดแย้งภายในครอบครัวขึ้น ก็มักจะหาทางออกโดยการหย่าร้าง

นับได้ว่าการหย่าร้างเป็นสิ่งใหม่ โดยเฉพาะในสังคมตะวันตก เป็นการเปลี่ยนแปลงที่เกิดขึ้นในสถาบันครอบครัว ที่กล่าวว่าเป็นสิ่งใหม่แม้จะมีมานานก็ตาม ก็เพราะแต่ก่อนการหย่าร้างเป็นเรื่องน่าอับอาย และมีก็แต่เฉพาะคนชั้นต่ำเท่านั้น ปัจจุบันเป็นสิ่งที่สังคมยอมรับและถือปฏิบัติกันโดยทั่วไปเมื่อต้องการเช่นนั้น

การเปลี่ยนแปลงภายในสถาบันครอบครัวมีผลกระทบกระเทือนต่อสังคม

การเปลี่ยนแปลงสังคมในด้านต่าง ๆ มีส่วนกระทบกระเทือนให้มีการเปลี่ยนแปลงภายในสถาบันครอบครัว เมื่อเกิดการเปลี่ยนแปลงขึ้นในสถาบันครอบครัวก็จะมีผลไปถึงสังคมอีกทอดหนึ่ง ซึ่งเกี่ยวข้องกันเป็นลูกโซ่ การเปลี่ยนแปลงภายในสถาบันครอบครัวก็มีผลกระทบกระเทือนสังคม ดังนี้

1. การที่ภายในสถาบันครอบครัวเปลี่ยนแปลงไป บิดา มารดา ต้องออกไปทำงานนอกบ้าน การดูแลเลี้ยงดูบุตรจึงตกเป็นหน้าที่ของผู้อื่น ถ้าครอบครัวมีลักษณะเป็นครอบครัวเดี่ยว มีแต่พ่อแม่ และลูกอยู่ด้วยกันเท่านั้น การเลี้ยงดูบุตรก็จะเป็นปัญหาเกิดขึ้น ต้องหาคนอื่นมาเลี้ยงแทน อาจเป็นคนใช้หรือไปจ้างผู้อื่นเลี้ยง ในกรณีที่คนใช้เป็นผู้เลี้ยงดูก็มีปัญหาเกิดขึ้นได้หลายกรณี เช่น เลี้ยงเด็กไม่เป็น ปล่อยบละละเลย ไม่สนใจเด็กว่าจะเป็นเช่นไร หรือในกรณีที่ไมชอบเด็กแต่จำเป็นต้องเลี้ยงเพราะหางานอื่นไม่ได้ ก็อาจเป็นอันตรายต่อเด็กได้ เช่น ถ้าเด็กร้องก็อาจจะทุบตี ต่ำว่าเด็ก บางครั้งถ้าเด็กร้องมาก ๆ ไม่ยอมหยุดก็อาจจะให้กินยา สงบลงแล้วก็จะไปจะตีให้หลับ และเงียบเสียง สิ่งเหล่านี้จะเป็นผลสะท้อนต่อเด็ก เด็กขาดความอบอุ่นก็จะได้รับอภัยแก่จริจจาก การเลี้ยงดูจากพ่อแม่ โดยเด็กอาจแสดงออกภายหลังเมื่อโตขึ้น เช่น อาจเกเร รั้งแก้มผู้อื่นบ้าง หรืออาจเป็นเด็กเรียบร้อยกลัวสิ่งต่าง ๆ ที่ถูกขู่ หรือก็กลัวปัญหาไปส งบรรณ ถ้ากับพ่อแม่ของตนเองได้ จะเป็นผลต่อเด็กในภายหน้า และถ้าแก่ไม่หายเมื่อโตขึ้นก็จะก่อปัญหาให้ตัวเขมขึ้นได้

2. เมื่อพ่อแม่ไม่มีเวลาอบรมเลี้ยงดูลูก ปล่อยให้ให้เป็นหน้าที่ของโรงเรียน ซึ่งดูแลไม่ค่อยทั่วถึงอยู่แล้ว เด็กอาจมีการมีวุ่นวายกับเพื่อน ถ้าคบเพื่อนดีมีน้อยไปกันโตเด็กก็จะได้ดีไปด้วยได้ เมื่อโตขึ้นรู้จักคิดมากขึ้น แต่ถ้าคบเพื่อนที่ไม่ดีก็จะเป็นผลต่อเด็ก ก็จะทำให้เขามีประพฤติไม่ถูกไม่ควรกันมากขึ้น เป็นผลเสียต่อสังคมถ้าเกิดมีเด็กที่จะเป็นผู้ใหญ่ในอนาคตเช่นนี้ เก ๆ

3. ผลจากการที่พ่อแม่หย่าร้างหรือในสภาพหย่าร้าง (Separate Home) จะเป็นผลทั้งสองฝ่าย คือ ทั้งสามีและภรรยา รวมทั้งบุตรด้วย เมื่อเกิดทะเลาะขัดแย้งกันบ่อย ๆ สภาพจิตใจทั้งสองฝ่ายจะไม่ปกติ ถ้าเป็นมากขึ้นก็จะกลายเป็นโรคจิต โรคประสาทได้ ส่วนตัวเด็กนั้นเมื่ออยู่ในครอบครัวที่มีสภาพเช่นนี้ เด็กจะขาดความอบอุ่น เด็กจะโตขึ้นด้วยความรู้สึกที่ขาดความมั่นคง

ขาดแบบอย่างจากครอบครัวที่จะเป็นตัวอย่างแก่เด็ก เพราะการขาดการอบรมเลี้ยงดู เด็กอาจ
จะเกิดปมด้อย ขี้ขลาดหรืออ่อนแอ เมื่อเผชิญปัญหาต่าง ๆ สิ่งเหล่านี้เป็นผลต่อสังคมทั้งสิ้น

4. **บทบาทของสตรี** สตรีเริ่มมีบทบาทต่อสังคมเมื่อไม่นานมานี้ เริ่มเมื่อมีการเปลี่ยนแปลง
สังคมด้านต่าง ๆ เช่น เมื่อสังคมเน้นถึงการมีสิทธิและเสรีภาพโดยเท่าเทียมกัน การที่สตรีมีการ
ศึกษามากขึ้นซึ่งเป็นส่วนสนับสนุนให้สตรีมีความคิดริเริ่ม กล้าแสดงออกเพื่อให้สังคมยอมรับ
การที่สตรีเป็นผู้นำของประเทศ หรือสตรีมีบทบาทในการแก้ปัญหาต่าง ๆ ซึ่งสตรีเห็นว่าเป็นการ
เอาเปรียบสตรีในด้านต่าง ๆ เมื่อสำเร็จออกมาจะมีผลต่อสังคมต่อไป ซึ่งสตรีจะมีบทบาทในการ
ร่วมกิจกรรมของสังคมมากขึ้นอีกด้วย

สถาบันเศรษฐกิจ (Economic Institution)

โครงสร้างของระบบเศรษฐกิจเป็นเรื่องที่เกี่ยวกับ การผลิต การกระจาย และการ
บริโภคสินค้า และรวมทั้งการบริการต่าง ๆ

การผลิต (Production) จะเกิดขึ้นได้ต้องมีปัจจัย คือ ที่ดิน ทุน แรงงาน ซึ่งที่ดินนั้นไม่ใช่
แต่เพียงจะเป็นที่ดินเท่านั้นแต่จะต้องมีทรัพยากรอยู่ด้วย ส่วน ทุน หมายถึง สิ่งที่จะทำให้การผลิต
บรรลุเป้าหมาย ซึ่งต้องรวมถึง เงิน อาคาร เครื่องมือ เครื่องจักร ส่วน แรงงาน หมายถึง แรง
จากมนุษย์ทั้งทางร่างกายและสมอง เพื่อเป็นตัวกลางให้เกิดการผลิตสินค้าและบริการ

การกระจาย (Distribution) การกระจายการผลิตเป็นสิ่งจำเป็นเพื่อให้ถึงผู้บริโภคอย่าง
ทั่วถึง

การบริโภค (Consumption) ปริมาณสินค้าหรือการผลิตจะต้องให้ได้อัตราส่วนกับการ
บริโภค เพราะมิฉะนั้นจะเกิดภาวะการขาดแคลนทำให้สินค้านั้นแพง หรือเกิดภาวะของล้นตลาด
เกิดความเสียหายได้

สถาบันเศรษฐกิจเป็นส่วนที่อยู่ในระบบสังคมและวัฒนธรรม ในความคิดที่เป็นส่วนหนึ่ง
ของวัฒนธรรม แบบแผนของพฤติกรรมและความคาดหวังที่เกิดขึ้นควบคู่ไปพร้อมกับระบบ
การผลิต หมายความว่า การที่สังคมจะมีระบบเศรษฐกิจในลักษณะใดขึ้นอยู่กับพฤติกรรม
การดำเนินการของสังคมนั้น ทั้งนี้ย่อมรวมไปถึงแง่ของการปกครอง หรือการเมืองเข้ามาเกี่ยวข้อง
ด้วย โดยเราจะสังเกตเห็นได้ในระบบเศรษฐกิจของประเทศต่าง ๆ เช่น ระบบทุนนิยม (Capi-
talism) ระบบคอมมิวนิสต์ (Communism) หรือระบบสังคมนิยม (Socialism)

ถ้าดูโดยทั่ว ๆ ไปและเป็นไปอย่างง่าย ๆ การเปลี่ยนแปลงสังคมและวัฒนธรรมมีความเกี่ยวข้องกับสถาบันเศรษฐกิจซึ่งเป็นส่วนหนึ่งในระบบสังคม ในแง่ของเศรษฐกิจเราจะเห็นได้จาก แต่ก่อนสังคมเรามีระบบเศรษฐกิจเป็นแบบเกษตรกรรม กสิกรรม เมื่อมีการวิวัฒนาการในด้านต่าง ๆ เช่น เครื่องจักร เครื่องมือ หรือในด้านความรู้ความคิดต่าง ๆ ซึ่งจะมีผลถึงการเศรษฐกิจด้วย จึงเปลี่ยนจากระบบเกษตรกรรมมาเป็นอุตสาหกรรมตามที่ได้เห็นในปัจจุบัน

สิ่งจำเป็นในการพัฒนาเศรษฐกิจซึ่งจะมีผลต่อการเปลี่ยนแปลงสังคม

การพัฒนาเศรษฐกิจ ซึ่งจะก้าวไปสู่ความเจริญทางเศรษฐกิจสังคมนั้น จะต้องเปลี่ยนจากการเศรษฐกิจแบบที่เรียกว่า ยังชีพไปวันหนึ่ง ๆ (Subsistence) ไปเป็นการติดต่อค้าขายทางการเกษตร (Commercial Agriculture) และคนที่เคยทำงานกสิกรรมก็จะละทิ้งและหันมาทำงานอุตสาหกรรมในโรงงาน

สิ่งที่จำเป็นนั้น ได้แก่

1. **ทรัพยากรธรรมชาติ (Natural Resources)** ความมั่งคั่งทางทรัพยากรจะช่วยเร่งการพัฒนาได้มากและรวดเร็ว ถ้าประเทศใดมีปัจจัยในด้านนี้อยู่แล้วก็จะลดเงินทุนลงมาก เพราะว่าจะไม่ต้องสั่งวัตถุดิบจากประเทศอื่นเข้ามา

2. **เงินทุนและการสะสม (Capital Accumulation)** ความแตกต่างระหว่างประเทศพัฒนาและประเทศด้อยพัฒนา ในประเทศที่พัฒนาแล้วประชาชนมีการกินดีอยู่ดี มาตรฐานในการครองชีพ รายได้บุคคลอยู่ในขั้นสูง ประเทศมีเงินทุน และประชาชนก็มีการสะสม มีการลงทุนได้อีกทั้งยังมีการศึกษา ประเทศพัฒนาไปหมดแล้ว การดำเนินกิจการต่าง ๆ เพื่อก่อให้เกิดผลทางเศรษฐกิจจึงเป็นไปได้มากและรวดเร็ว ซึ่งตรงข้ามกับประเทศด้อยพัฒนาประชาชนยังยากจนอยู่ เงินลงทุนหรือแม้แต่การสะสมย่อมไม่เกิดขึ้นหรือเกิดขึ้นได้ยาก การเปลี่ยนแปลงจะเกิดขึ้นช้าเงินทุนเป็นปัจจัยสำคัญมากอันหนึ่งที่จะทำให้กิจการพัฒนาเศรษฐกิจได้มากน้อยเพียงใด

3. **การประดิษฐ์คิดค้นสิ่งใหม่ทางเทคนิค (Technological Innovation)** การประดิษฐ์หรือเทคนิคใหม่ ๆ จะมีผลต่อการพัฒนาทั้งในด้านเศรษฐกิจและอื่น ๆ ความรู้ต่าง ๆ ที่จำเป็นแก่การพัฒนาไม่จำเป็นต้องเกิดขึ้นหรือมาจากประเทศของตนเสมอไป แต่อาจได้รับมาจากสังคมอื่นได้ สิ่งใหม่นี้เป็นสิ่งที่เกื้อกูลให้เกิดมีการพัฒนาเศรษฐกิจได้ไม่มากนัก

4. **ผู้ประกอบการ (Manager-Entrepreneurs)** นักเศรษฐกิจมีความเชื่อว่า ผู้ประกอบการในสมัยเริ่มแรกของการอุตสาหกรรม ได้แก่ พวกซึ่งอยู่ในสังคมประเพณีนำ โดยสูญเสียสถานภาพซึ่งในสังคมชนิดนี้จะนิยมผู้มีอาชีพรับราชการ ผู้นำทางทหาร ผู้ที่มีความรู้ และดูถูกพวกที่

ทำการค้าขาย บุคคลพวกนี้ไม่สามารถเข้าไปมีบทบาทในอาชีพที่กล่าวนี้ มีอาชีพเดียวที่เปิดโอกาสให้พวกเขา คือ การค้าขาย การอุตสาหกรรม ต่อมาก็คงกลายเป็นกลุ่มของผู้ประกอบการ

5. ประชากร (Population) ประชากรจะมีส่วนสัมพันธ์กับทรัพยากร ได้แก่ ที่ดิน อัตราการเจริญพันธุ์ องค์ประกอบทางอายุ สุขภาพ ความชำนาญ และอารมณ์ ฯลฯ จะมีผลต่อการดำเนินการทางเศรษฐกิจได้มากน้อยเพียงใด

การที่มีประชากรมากเกินไปขนาดไม่พอกับพื้นที่ มีการแก่งแย่งทางเศรษฐกิจ ทำให้เกิดการพัฒนาเศรษฐกิจมากยิ่งขึ้นก็ได้ โดยมีการขยายดินแดนหรือมีการคิดค้นการใช้พื้นที่ในการเศรษฐกิจมากยิ่งขึ้น และรวมทั้งที่อยู่อาศัยซึ่งจะเกิดขึ้นในประเทศที่พัฒนาแล้ว ถ้าประเทศกำลังพัฒนา ความเจริญด้านเศรษฐกิจยังมีน้อย การมีประชากรมาก จะยิ่งก่อให้เกิดปัญหาแก่ประเทศ

สรุปได้ว่า ถ้าประเทศใดมีประชากรที่มีคุณภาพยิ่งมีมากก็จะต้องให้เกิดประโยชน์แก่ประเทศนั้นในทุกด้าน

6. สถานะทางสังคมและการเมือง (Social and Political Climate) คุณค่าและแรงจูงใจทางสังคมประกอบกับลัทธิทางการเมือง มีส่วนเกี่ยวข้องต่อการเปลี่ยนแปลงและการพัฒนาเศรษฐกิจ สังคมที่ปรารถนาจะมีการอุตสาหกรรมจะต้องมีการให้รางวัลแก่ผู้ประดิษฐ์คิดค้น อาจจะทำให้ในรูปของเงิน เกียรติยศ (Prestige) และสิทธิพิเศษในความมั่นคง ภาวะทางการเมืองในประเทศทุนนิยมก็มักจะสนับสนุนให้ประชาชนประกอบกิจการเป็นของตนเอง หรือถ้าในภาวะสงครามสภาพบ้านเมืองไม่เป็นปกติ การพัฒนาเศรษฐกิจก็ไม่อาจเกิดขึ้นได้

7. ผู้นำ (Leadership) ผู้นำจะเป็นส่วนสำคัญในการกำหนดวิถีทางการพัฒนาใหม่ ๆ นักเศรษฐกิจได้พยายามจำแนกลักษณะของผู้นำ ประเภทแรก ได้แก่ พวกขุนนาง (Dynastic Elite) ซึ่งเป็นพวกที่มีที่ดิน พวกข้าราชการ (Government Bureaucracy) เป็นพวกที่หัวเก่า ต้องการให้สังคมเป็นไปในลักษณะที่อยู่คงที่ไม่ให้มีการเปลี่ยนแปลง ผู้นำชนชั้นกลาง มีอุดมการณ์ที่ไม่ถ่วงแท้และในทางปฏิบัติจะปรับปรุงหลักการให้เข้ากับสภาพที่เผชิญอยู่เพื่อแก้ปัญหาให้ได้ สรุปได้ว่า ถ้าผู้นำเป็นพวกที่ยอมรับสิ่งใหม่ มีความรู้ในวิชาการความก้าวหน้าก็จะเป็นประโยชน์คือยอมรับที่จะให้มีการพัฒนาเกิดขึ้นเพราะเล็งเห็นถึงผลได้ที่จะตามมา

สถาบันศาสนา (Religion Institution)

สถาบันศาสนา หมายถึง วิธีการจัดให้มีการปฏิบัติทางศาสนาควบคู่กันไปกับการอบรมศีลธรรมของผู้คนในสังคมหนึ่ง ๆ เพื่อให้เกิดความเข้าใจว่าสิ่งใดควรประพฤติปฏิบัติอย่างไร

กล่าวโดยทั่วไป ศาสนาเป็นเครื่องยึดเหนี่ยวจิตใจของบุคคลให้ประพฤติได้ถูกต้องกับสังคมนั้น ๆ ศาสนาตามความหมายทางมานุษยวิทยาเน้นถึงความสัมพันธ์ระหว่างบุคคลกับสิ่งที่เหนือธรรมชาติ ในทางมานุษยวิทยามักถือกันว่ามนุษย์ได้สอดใส่ลักษณะบางอย่างเข้าไปในศาสนา คือ

1. มนุษยสรีระ (Anthropomorphic) ได้แก่ การที่มนุษย์มีมีโนภาพเกี่ยวกับรูปร่างของเทพเจ้า เช่น รูปปั้นเทวะของฮินดู ภาพวาด จินตนาการเกี่ยวกับพระเจ้า

2. มนุษยนิสัย (Anthroposocial) ได้แก่ การที่มนุษย์เชื่อว่าเทพเจ้าหรือผู้มีบทบาทสำคัญในทางศาสนามีลักษณะคล้ายมนุษย์

สังคมและวัฒนธรรมมีอิทธิพลต่อความเชื่อทางศาสนา

การที่คนนับถือศาสนาใดนั้น ขึ้นอยู่กับความเชื่อในศาสนาของครอบครัวเขามากกว่าที่จะเป็นไปด้วยตนเอง เหมือนเป็นสิ่งที่กำหนดให้เมื่อเราได้เกิดขึ้นมา เช่น ครอบครัวคนไทยนับถือศาสนาพุทธ ลูกที่เกิดมาก็จะนับถือตามพ่อแม่ เป็นการขึ้นอยู่กับวัฒนธรรมรอบ ๆ ตัวผู้นั้นมากกว่า

ความเชื่อทางศาสนาแต่ละอย่างมีส่วนสัมพันธ์กับสภาพสังคมและวัฒนธรรม “Man creates his gods in his own image.” คำกล่าวนี้เป็นความจริงในความหมายที่ว่า สมาชิกของกลุ่มศาสนามีแนวโน้มที่จะสร้างสรรคูปนิสัยลักษณะของพระเจ้าในแง่ที่ว่าเหมือนเป็นสิ่งที่ชื่นชมหรือจำเป็นในวัฒนธรรมของเขา เช่น อธิบายถึงว่าทำไมสังคมเกษตรกรรมจึงเคารพในแม่โพสพ (Fertility Gods) ทำไมกลุ่มที่ชอบรุกราน (Aggressive Group) ยกย่องบูชาในเทพเจ้าสงคราม (War Gods) ทำไมสังคมล่าสัตว์จึงเคารพบูชาในเทพเจ้ารูปสัตว์ เป็นต้น ถ้ามองในแง่ของสภาพทางสังคมและเศรษฐกิจ ก็จะมีความสัมพันธ์กับความเชื่อทางศาสนา พวกคนชั้นต่ำ (Lower Class) มีแนวโน้มในความเชื่อทางศาสนาที่ใช้การมณ และจะสวดภาวนาขอในเรื่องของความสุขในอนาคต ในขณะที่คนชั้นสูง (Upper Class) จะนึกถึงมารยาทอันดีงามและนึกถึงความต้องการในขณะนั้น

ศาสนาจะมีผลต่อความเป็นระเบียบของสังคมและพื้นฐานอื่น ๆ ของวัฒนธรรม ศาสนาจะผสมกลมกลืนไปกับสิ่งเหล่านี้

หน้าที่ประโยชน์โดยทั่วไปก็คือ

1. การสวดภาวนา ซึ่งมีส่วนสัมพันธ์กับวัฒนธรรม โดยจะเกี่ยวข้องกับชีวิตความเป็นอยู่ของคนในสังคมนั้น เพื่อให้สอดคล้องและคงไว้ซึ่งศีลธรรมจรรยา สิ่งสำคัญในกระบวนการ

ของการสวดภาวนาจะฝังอยู่ในความเชื่อ เป็นคุณค่า (Value) ซึ่งมีความสำคัญและไม่มีอันตราย ซึ่งจะก่อให้เกิดความมั่นคงขึ้นในสังคม คนในสังคมรวมกันอยู่อย่างเหนียวแน่น (Social Cohesion)

ฉะนั้น ศาสนาจะทำหน้าที่ประโยชน์ที่จะก่อให้เกิดความแน่นอน คงที่ และทำให้องค์การต่าง ๆ ทางสังคมคงอยู่ได้นาน

2. ช่วยให้มีมนุษย์พบหนทางการดำเนินชีวิต โดยพิจารณาระหว่างความคาดหวังและความจริงที่ประสบในชีวิต โดยปกติมนุษย์เราจะมีการวางแผนอนาคต มีความหวังต่าง ๆ ให้กับตนเอง แต่ก็มิได้เป็นไปได้ในทำนองที่เรียกว่าเพ้อฝันมากนัก ทั้งนี้ มนุษย์มีการยอมรับในสภาพความเป็นจริงของตนที่เป็นอยู่ในสังคม ทั้งสองสิ่งนี้เป็นส่วนที่ศาสนาทำให้เราเกิดความเข้าใจ เช่นนั้นได้ เพราะจะมีอยู่ในคำสอนต่าง ๆ เมื่อมนุษย์รู้จักไตร่ตรองก็จะสามารถดำเนินชีวิตอยู่ในสภาพนั้น ๆ ของตน

3. ศาสนาในความหมายกว้าง ๆ จะเกี่ยวข้องกับปัญหาการควบคุมบังคับถึงอิสรภาพของมนุษย์ เมื่อศาสนาได้เข้าไปเป็นตัวกำหนดคุณค่าและมีแนวโน้มที่จะจำกัดอิสรภาพของมนุษย์เพื่อที่จะให้มีเหตุผลมากขึ้น โดยเฉพาะในสมัยก่อนซึ่งมนุษย์ยังไม่มิกฎหมาย ศาสนาจะทำหน้าที่ควบคุมพฤติกรรมของมนุษย์มากที่สุด

4. ศาสนาช่วยสนับสนุนสถาบันอื่น ๆ เช่น ญี่ปุ่น ซึ่งมีศาสนาชินโต (Shinto) เป็นศาสนาประจำชาติ ทำให้จักรพรรดิได้อำนาจมากจากความเชื่อทางศาสนาที่ว่า จักรพรรดิมีเชื้อสายจากพระอาทิตย์ หรือเป็นลูกพระอาทิตย์

ศาสนามีส่วนช่วยสนับสนุนสถาบันเศรษฐกิจ เช่น สหรัฐอเมริกาในสมัยที่มีการอพยพมาตั้งถิ่นฐานใหม่ ๆ ศาสนามีส่วนช่วยทำให้บุคคลเหล่านี้มีความอดทนขยันทำงานเพื่อความอยู่รอดของเขา จนในที่สุดสหรัฐอเมริกามีความเจริญรุ่งเรืองทางเศรษฐกิจอย่างมาก Max Weber นักสังคมวิทยาชาวเยอรมันมีความเห็นว่า การเปลี่ยนแปลงในระบบความเชื่อทางศาสนามีความสำคัญที่สุดในหนังสือ “The Protestant Ethics of the Spirit of Capitalism” Weber ได้ชี้ให้เห็นผลสะท้อนที่มีต่อระบบเศรษฐกิจของคำสอนในศาสนาโปรเตสแตนต์ (Protestants) นิกายต่าง ๆ เช่น Calvinism, Puritanism, Methodism นิกายเหล่านี้ย้าอำนาจของพระเจ้าและถือว่ามนุษย์จะต้องมีความรับผิดชอบต่อพระองค์โดยตรง โปรเตสแตนต์สอนให้คนระมัดระวังในเรื่องความประพฤติในโลกปัจจุบัน เพราะถ้าทำผิดไปแล้วจะไม่มีโอกาสแก้ตัวกับพระเจ้าได้เลย คนธรรมดาไม่มีทางรู้อนาคตของตนว่าเมื่อตายแล้วจะได้ไปอยู่ร่วมกับผู้อื่นในอาณาจักรของพระเจ้าหรือไม่ ทั้งนี้เพราะพระเจ้าได้กำหนดชะตาชีวิตของแต่ละคนไว้แล้ว (Predestination) เพราะฉะนั้นจึงเป็น

หน้าที่ของมนุษย์ทุกคนที่จะต้องควบคุมจิตใจของตนให้บริสุทธิ์ อย่าหลงใหลในความเย้ายวนทางร่างกายและฟุ่มเฟือย ผลของความเชื่อเช่นนี้ก็คือ ทำให้บุคคลรู้สึกมีความรับผิดชอบต่อตนเอง (Individual responsibility) ในการดำเนินชีวิต แทนที่จะช่วยให้คนอื่นหรือสังคมรับผิดชอบหรืออ้างอำนาจนอกเหนือธรรมชาติ เช่น การกระทำในชาติก่อนว่าเป็นสิ่งบังคับมิให้ทำอะไรได้ดีกว่านี้ในปัจจุบัน บุคคลมีความรู้สึกว่าอนาคตของตนอยู่ในอำนาจของตนที่จะแก้ไขและเกิดความเชื่อมั่นในตนเอง จึงมีความเห็นว่าการสอนของนิกาย Protestant มีความสัมพันธ์กับแนวความคิดของลัทธิเอกัตบุคลนิยม (Individualism) และนำไปสู่การขยายตัวของลัทธิเศรษฐกิจแบบทุนนิยม (Capitalism) บุคคลที่มีความเชื่อมั่นในตนเองและต้องการพิสูจน์ว่าตนเองเป็นคนของพระเจ้า จะรักการทำงานหนัก มีระเบียบวินัย และรู้จักประหยัด คุณธรรมเหล่านี้ได้รับการย้ำเป็นพิเศษในคำสอนของนิกาย Protestant

นับว่าศาสนา มีบทบาทสำคัญในทุก ๆ สถาบันที่เกี่ยวข้องกับมนุษย์ในแต่ละสังคม
พุทธศาสนามีความรู้วิทยาศาสตร์

มีข้อที่ควรสังเกตอีกข้อหนึ่งก็คือ เราจะเห็นว่าเหตุใดในศาสนาจึงมีความรู้วิทยาศาสตร์ต่าง ๆ มากมายหลายประการ ทั้งที่เป็น วิทยาศาสตร์ธรรมชาติ (Natural Science) และ วิทยาศาสตร์สังคม (Social Science) เหตุที่ศาสนามีลักษณะเช่นนี้ก็เพราะศาสนาเป็นสถาบันที่มีวัตถุประสงค์เพื่อจะขบปัญหาอันยิ่งใหญ่ที่สุดของมนุษยชาติ ปัญหานั้นก็คือ ปัญหาชีวิต ดังนั้น ศาสนาจึงมีลักษณะดังที่ประชุมใหญ่ที่ประกอบด้วยผู้เชี่ยวชาญในด้านต่าง ๆ มากมายหลายสาขามาร่วมพิจารณาขบปัญหานี้ด้วยการพินิจพิจารณาอย่างละเอียดถี่ถ้วนทุกแง่ทุกมุม เพราะเหตุนี้เองเราจึงพบความรู้ทางวิทยาศาสตร์สาขาต่าง ๆ ในศาสนามากมายหลายประการ ทั้งนี้ก็เพราะการที่มนุษย์จะสามารถดำเนินชีวิตโดยราบรื่นเป็นปกติสุขได้ก็จำเป็นจะต้องมีความรู้หรือปัญญาพอสมควร

มีข้อที่สังเกตเห็นได้อีกข้อหนึ่งก็คือ การที่พุทธศาสนาวางหลักแห่งความประพฤติของมนุษย์บนรากฐานทางเศรษฐกิจ—สังคม ทั้งนี้ก็เพราะมนุษย์เป็นสัตว์สังคม และสังคมก็ประกอบด้วยบุคคลในสังคมนั้น บทบาทต่าง ๆ ของมนุษย์ก็มีมูลฐานอย่างเดียวกันนั้น คือ มูลฐานในทางเศรษฐกิจ (Economic Basic) หรือพูดง่าย ๆ ก็คือ การทำมาหากินเป็นสำคัญ เพราะเหตุนี้ โครงสร้างของสังคมก็คือโครงสร้างทางเศรษฐกิจ ข้อนี้ถึงกับมีคำกล่าวที่ว่า โครงสร้างทางเศรษฐกิจเท่านั้นที่กำหนดวิถีชีวิตของมนุษยชาติ (It is the economic structure that alone controls the destiny of mankind) ความจริงวิชาเศรษฐศาสตร์เป็นวิชาที่เพิ่งเกิดขึ้นเมื่อไม่กี่ร้อยปีมานี้ แต่พระศาสดาผู้เป็นอัครบุรุษของโลกผู้ทรงเห็นกาลไกล ได้วางหลักความประพฤติและธรรมจริยาบนรากฐาน

ทางเศรษฐกิจ—สังคม เป็นเวลาดังสองพันกว่าปีมาแล้ว กล่าวคือ พระองค์ตรัสถึงผลประโยชน์ส่วนบุคคลและผลประโยชน์ของสังคม แล้วได้วางหลักในการปฏิบัติดำเนินชีวิตเพื่อประโยชน์ทั้งสองดังต่อไปนี้

คำสอนของศาสนาเพื่อประโยชน์ส่วนบุคคล

พุทธศาสนาสอนปัญญาทั้งสองทาง คือ ทั้งทางโลกและทางธรรม

ก. ในทางโลก

พุทธศาสนาสอนให้คนเรารู้จักแสวงหาประโยชน์สุขส่วนตัว (ทิฏฐุธรรมิกัตถประโยชน์)

๔ ประการ คือ

1. อุฏฐานสัมปทาน ให้ถึงพร้อมด้วยความขยันขันแข็ง ประกอบกิจการงานโดยเหมาะสม
2. อารักขสัมปทาน ให้ถึงพร้อมด้วยการรักษา คือรักษาทรัพย์และกิจการงานมิให้

เป็นอันตราย

3. กัลยาณมิตรตदा ให้รู้จักสมาคมคบแต่เพื่อนที่เป็นคนดี
4. สมชีวิตา ให้รู้จักใช้ทรัพย์เลี้ยงชีพแสวงหาความสุขตามสมควรแก่อัตภาพ

สอนให้เว้นจากอบายมุข 6 ประการ อันเป็นทางแห่งความเสื่อมเสียทรัพย์สินและเกียรติยศ

ชื่อเสียง คือให้เว้นจาก

1. การดื่มน้ำเมา
2. การติดเที่ยวกลางคืน
3. การติดเที่ยวดูการเล่น
4. การติดเล่นพนัน
5. การคบคนชั่วเป็นมิตร
6. เกียจคร้าน

สอนให้รู้จักแสวงหาความสุขในทางโลก คือ

1. สุขเกิดแต่การมีทรัพย์
2. สุขเกิดแต่การใช้ทรัพย์แสวงหาความสุขตามสมควรแก่อัตภาพ
3. สุขเกิดแต่การไม่เป็นหนี้
4. สุขเกิดแต่การประกอบอาชีพสุจริต

สอนให้รู้จักหน้าที่ปฏิบัติต่อกันในครอบครัว เช่น หน้าที่บิดามารดาต่อบุตร หน้าที่บุตรต่อบิดามารดา หน้าที่สามีต่อภรรยา ภรรยาต่อสามี หน้าที่นายต่อคนใช้ คนใช้ต่อนาย ตลอดถึง

หน้าที่ครูต่อศิษย์ ศิษย์ต่อครู ความละเอียดในเรื่องเหล่านี้อยู่ในสิงคาลกสูตร ปาฎิกวรรค ที่ฆ-
นิกาย

สอนให้รู้จักวิธีผูกไมตรีกับเพื่อนบ้านและบุคคลทั่วไปด้วยสังคหัตถุเครื่องผูกไมตรี
4 ประการ คือ

1. ทาน ความเอื้อเฟื้อเผื่อแผ่แบ่งปัน
2. ปิยวาจา กล่าววาจา อ่อนหวาน สุภาพเรียบร้อย
3. อัตถจริยา ประพฤติสิ่งที่เป็นประโยชน์แก่ผู้อื่น
4. สมานัตตดา ความเป็นผู้มีตนเสมอไม่ถือตัว

สอนมารยาทและการวางตัวในสังคม เช่น มัชชปาณา จ สัญญโม—ให้รู้จักสำรวมใน
การดื่ม การไว—มีสัมมาคารวะต่อผู้อื่น นิวาโต—ไม่เบ่ง สันตุฎฐิ—สันโดษ คือ ความพอใจใน
ส่วนของตน ไม่โลภปรารถนาอยากจะได้ของคนอื่น ชันติ—ความอดทน และโสวจิตสตา—การ
รู้จักรับฟังความคิดเห็นของคนอื่น ฯลฯ

สอนให้รู้จักธรรมของฆราวาส 4 ประการ คือ

1. สัจจะ มีความซื่อสัตย์
2. ทมะ ความรู้จักข่มใจ (รู้จักรักษามารยาท)
3. ชันติ ความอดทน
4. จาคะ รู้สึกเสียสละเพื่อคนอื่นและส่วนรวม

พุทธศาสนาสอนแม่แต่กระทั่งวิธีใช้ทรัพย์ ซึ่งแม้จะเป็นคำสอนเมื่อสองพันกว่าปีมาแล้ว
แต่ก็ยังทันสมัยอยู่เสมอ คือ วิธีใช้ทรัพย์ 5 ข้อ ได้แก่

1. ใช้เลี้ยงตัว บิдамารดา บุตรภรรยา บ่าวไพร่ให้เป็นสุข
2. เลี้ยงเพื่อนฝูงให้เป็นสุข
3. บำบัดอันตรายอันเกิดแต่เหตุต่าง ๆ
4. ทำพลี 5 อย่าง คือ
 - ก. ญาติพลี สงเคราะห์ญาติ
 - ข. อติถิพลี ต้อนรับแขก
 - ค. ปุพพเปตพลี ทำบุญอุทิศให้คนตาย
 - ง. ราชพลี ถวายหลวง (เสียภาษีอากร)
 - จ. เทวดาพลี ทำบุญอุทิศให้เทวดา
5. บริจาคทานในสมณชีพราหมณ์ผู้ประพฤติชอบ

(การบริจาคทรัพย์บำรุงสถาบันที่ทำประโยชน์แก่สังคมนั้น เป็นการบำเพ็ญกุศลโดยแท้ โดยเฉพาะสถาบันสงฆ์นั้นเป็นสถาบันศูนย์กลางแห่งการบำเพ็ญกรณียกิจเพื่อประโยชน์ส่วนรวมครั้งแรก ตั้งแต่สมัยพุทธกาลตลอดมาจนบัดนี้นับเป็นบุญเขต หรือนาบุญอันเลิศอย่างหนึ่ง)

ข. ในทางธรรม

1. พุทธศาสนาสอนให้รู้จักวิธีทำจิตใจให้สงบด้วยกระบวนการศึกษาทางจิต ซึ่งศัพท์เฉพาะทางพุทธศาสนาเรียกว่า อธิจิตตสิกขา การศึกษาทางจิต หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า สมถกรรมฐาน แปลว่าการกระทำจิตใจให้สงบ เมื่อจิตสงบแล้วจะรู้สึกเป็นสุข มีจิตตานุภาพและเกิดปัญญาขึ้น เหมือนน้ำเมื่อบริสุทธิ์สะอาดปราศจากตะกอนแล้วย่อมใสสะอาดฉะนั้น

2. พุทธศาสนาสอนภาคปัญญา ซึ่งศัพท์เฉพาะทางศาสนาเรียกว่า อธิปัญญาสิกขา การศึกษาให้เกิดปัญญา หรือเรียกอีกอย่างหนึ่งว่า วิปัสสนากรรมฐาน แปลว่า การกระทำให้เห็นแจ้ง คือสอนให้รู้จักธรรมชาติของชีวิตตามความเป็นจริง อย่างที่พระพุทธองค์ตรัสแก่พระภิกษุปัญจวัคคีย์ในอนัตตลักขณสูตรว่า

เอวเมตฺยถาภูตํ สมมปฺปญฺญา ย ทฏฺฐ พุพฺผิ

ข้อนี้ ท่านพึงเห็นด้วยปัญญาอันชอบ ตามสภาพแห่งความเป็นจริงอย่างไรนั้นเกิด

ทุกวันนี้เป็นที่รู้กันว่าการศึกษาเป็นของจำเป็นสำหรับชีวิต ถ้าจะตั้งปัญหาถามว่า ศึกษาไปทำไม? ก็อาจจะได้รับคำตอบว่า ศึกษาเพื่อให้รู้จักสิ่งแวดล้อม (Environment) คือธรรมชาติต่าง ๆ และสังคมมนุษย์ จะได้นำความรู้มาปรับปรุงตัวเองให้เหมาะสมกับสภาพแวดล้อม สามารถดำเนินชีวิตไปโดยราบรื่นเป็นสุขได้

คำตอบข้างต้นก็น่าฟัง แต่ก็ขาดสาระอย่างสำคัญไปข้อหนึ่ง เพราะเหตุนี้เองเราจึงเห็นได้จากประวัติศาสตร์ของมนุษยชาติว่า ตลอดระยะเวลาหนึ่งหมื่นสองพันปีที่ล่วงมานี้ (ยุคประวัติศาสตร์และก่อนประวัติศาสตร์) การศึกษาดังกล่าวทำให้มนุษย์รู้จักสิ่งแวดล้อมดีขึ้น และทำให้มนุษย์มีความเจริญขึ้นเป็นอันมาก มีการอยู่ดีกินดี ฯลฯ ข้อนี้จริงไม่มีใครปฏิเสธ แต่ในขณะที่เดียวกันเราก็ไม่อาจปฏิเสธได้เช่นเดียวกันว่า ความสามารถของมนุษย์ในการพิชิตประหัตประหารกันก็เจริญขึ้นด้วย

ข้อนี้เป็นเพราะเหตุใด

คำตอบก็คือ การศึกษาดังกล่าวทำให้มนุษย์รู้จักแต่สิ่งแวดล้อม แต่หาได้สอนให้มนุษย์รู้จักตัวเองไม่ เมื่อมนุษย์ไม่รู้จักตัวเองแล้วจะปรับปรุงตัวเองได้อย่างไร

ที่ศาสนาได้ให้คำตอบเช่นนี้ ก็เพราะมีศาสตร์เดียวเท่านั้นในโลกที่สอนให้มนุษย์รู้จักตัวเอง ศาสตร์นั้นก็คือ ศาสนานี้เอง ดังนั้น การศึกษาศาสนาซึ่งเป็นวิทยาศาสตร์ที่สอนให้มนุษย์รู้จักตัวเอง ก็คงจะไม่ใช้สิ่งที่คร่ำครึนัก

ในกระบวนการศึกษาภาคปัญญาดังกล่าวนี้นี้ มีการวิเคราะห์ (Analyse) อินทรีย์ (Organism) ของมนุษย์ทั้งในทางกาย (สรีรศาสตร์) และทางจิต (จิตวิทยา) โดยละเอียด เพื่อจะพบคำตอบปัญหาอันยิ่งใหญ่สามประการ ซึ่งมนุษย์ได้ขบคิดกันมานานนักหนาแล้ว นั่นคือ :-

1. เราคือใคร
2. เรามาจากไหน และ
3. เราจะไปไหน

คำตอบปัญหาอันยิ่งใหญ่สามประการนี้ พระพุทธองค์ผู้ทรงเป็นอัครบุรุษของโลกได้ทรงพยายามขบคิด เพื่อจะเอาคำตอบนี้ไปแก้ปัญหาชีวิตและความทุกข์ของชาวโลก และในที่สุดพระองค์ได้ทรงค้นพบแล้ว กล่าวคือ

1. ด้วยกระบวนการความรู้ที่เรียกว่า ปุพเพนิวาสานุสสติญาณ ซึ่งเป็นความรู้ที่กล่าวถึงมูลกำเนิดแห่งชีวิต ฯลฯ จะตอบปัญหาสองข้อแรกได้ว่า เราคือใคร มาจากไหน

2. ด้วยกระบวนการความรู้ที่เรียกว่า จุตูปปาตญาณ ซึ่งแปลว่า ความรู้เรื่องการจุติและการอุบัติของสัตว์ จะตอบปัญหาข้อที่สามได้ว่าเราจะไปไหน

3. พุทธศาสนายังไปไกลกว่านั้นอีก คือ เนื่องจากการหมั่นเวียนแห่งชีวิตที่เรียกว่าสังสารวัฏ นี้เป็นสิ่งที่หาที่สุดมิได้ จึงเกิดมีปัญหาว่า ไม่ต้องหมั่นเวียนไปจะได้หรือไม่ พุทธศาสนาได้ค้นพบคำตอบปัญหานี้แล้วว่า ได้ ทั้งนี้ก็เพราะ พระพุทธองค์ทรงค้นพบ เหตุ ที่ทำให้ชีวิตต้องมีอันเป็นหมั่นเวียนเปลี่ยนไป และพระองค์ได้ทรงค้นพบวิธีดับเหตุนั้นอีกด้วย ดังที่พระอัสสชิเถระได้บอกความข้อนี้แก่อุปติสมาณพฟังว่า

เตสญจ โย นิโรโธ จ เอววาที มหาสมโณ.

แลพระองค์ตรัสถึงความดับเหตุแห่งกรรมเหล่านั้นด้วย พระมหาสมณเจ้าพระองค์นั้นย่อมมีปรกตัตริสเช่นนี้

กระบวนการความรู้ดังกล่าวนี้ ในพุทธศาสนาเรียกว่า อาสวัภขญาณ

ในที่สุดแห่งยอดของปัญญา ก็คือ การค้นพบวิธีดับทุกข์ซึ่งพระพุทธองค์ทรงแสดงไว้เรียกว่า อริยสัจ 4 ประการ คือ

1. ทุกข์ ความรู้ว่าอะไรคือความทุกข์
2. สมุทัย ความรู้ว่าอะไรคือเหตุแห่งทุกข์
3. นิโรธ ความรู้ว่าอะไรคือเครื่องดับทุกข์
4. มรรค ความรู้ว่าอะไรเป็นมรรควิธีปฏิบัติให้บรรลุถึงซึ่งความดับทุกข์

ใน 4 ข้อนี้ กล่าวถึงสภาพแห่งทุกข์ เหตุให้เกิดทุกข์ ความดับทุกข์ ซึ่งแสดงให้เห็นถึงความสมบูรณ์ของพุทธศาสนา ทั้งในภาคทฤษฎีและทั้งในภาคปฏิบัติ เมื่อทุกข์ดับความสุขก็เกิดขึ้นเองโดยไม่ต้องไปแสวงหาที่ไหน เหมือนน้ำเมื่อทำให้ความขุ่นหายไปความใสก็ปรากฏขึ้นเองฉะนั้น

ศึกษาไม่ดีเห็นพุทธศาสนาเป็นทุนิยม

เคยมีชาวตะวันตกและหรือชาวตะวันออกที่ได้รับการศึกษาแบบตะวันตก ซึ่งยังไม่เข้าใจพุทธศาสนาดี เห็นว่าพุทธศาสนาเป็น ทุนิยม (Pessimism) สอนให้บุคคลเบื่อหน่ายไร้ความหวังและทอดทิ้งชีวิต ข้อนี้เป็นการเข้าใจผิด พุทธศาสนาไม่เคยสอนให้บุคคลทอดทิ้งชีวิต แต่สอนให้บุคคลเผชิญกับความจริง แม้ว่าความจริงนั้นจะเป็นสิ่งที่ขมขื่นสักเพียงใดก็ตาม ไม่ว่าจะเป็นอย่างอนิจจัง ความไม่เที่ยง ทุกขัง ความสุดจะทน หรืออนัตตา ความหาแก่นสารอะไรมิได้ พุทธศาสนาก็บอกตรง ๆ และสอนให้เผชิญกับความจริง (อันขมขื่น) เหล่านี้อย่างอาจหาญ พุทธศาสนาสอนให้ต่อสู้เพื่อชีวิต ข้อนี้เห็นได้ง่าย ๆ จากการที่พุทธศาสนาใช้คำว่า ทุกข์ กับ ดับทุกข์ ไม่ใช่ ทุกข์แล้ว หนีทุกข์ คำว่า ดับไฟ กับ หนีไฟ ต่างกันอย่างไร คำว่า ดับทุกข์ ก็ต่างกับคำว่า หนีทุกข์อย่างนั้น

สาระสำคัญของมनुषย์ 3 ประการ

เพื่อให้รู้จักการต่อสู้เพื่อชีวิต พระพุทธองค์จึงได้ทรงวางรากฐานการศึกษาอบรมไว้ให้แก่มनुษย์ พระองค์ได้ทรงค้นพบว่าชีวิตและอรรถภาพของมनुษย์ประกอบด้วยสาระ 3 ประการ คือ

1. รูป (หรือกาย)
2. จิต
3. เจตสิก

รากฐานการศึกษาอบรม 3 ประการ

ดังนั้น พระองค์จึงได้วางรากฐานการศึกษาอบรม 3 ประการ ที่เรียกว่า ไตรสิกขา คือ

1. ภาคอบรมกาย เรียกว่า อธิศีลสิกขา คือให้มีความประพฤติและอาชีพะบริสุทธิ์
2. ภาคอบรมจิต เรียกว่า อธิจิตตสิกขา ให้มีจิตอันบริสุทธิ์สะอาด

3. ภาคอบรมเจตสิก เรียกว่า อธิปัญญาสิกขา ให้มีปัญญาเจตสิกคมกล้า สามารถรู้ธรรมชาติของชีวิตและโลกตามความเป็นจริง

เมื่อใดบุคคลใดผ่านการศึกษอบรมทั้ง 3 ประการนี้ในสภาวะอันสูงสุด เมื่อนั้นบุคคลนั้นย่อมบรรลุถึงสภาวะอันสูงสุดที่มนุษย์จะสามารถพึงมีพึงเป็นได้ จิตของผู้นั้นย่อมดำรงอยู่ในสภาวะอันสูงสุด พ้นจากอิฏฐารมณฺ์และอนิฏฐารมณฺ์ทั้งปวง เป็นจิตที่สงบ ตั้งมั่นไม่หวั่นไหว ไม่ว่าจะประสบกับเหตุการณ์แห่งชีวิตอย่างไรก็ตาม แม้ความตาย (มฤตยู) ก็ทำอะไรไม่ได้ ส่วนนทางศาสนาเรียกคนผู้มีจิตเช่นนี้ว่า ผู้ไม่แพ้วายในทิศทั้งปวง ย่อมลู่ถึงความป็นสุขในที่ทุกสถานชั่วชีวิตของมนุษย์เรา สิ่งที่เป็นยอดปรารถนาก็มีเพียงเท่านี้

คำสอนของศาสนาเพื่อประโยชน์สุขแก่สังคม

ก. สิทธิมนุษยชน

พุทธศาสนาเกิดขึ้นในประเทศ และในสมัยที่เต็มไปด้วยการถือชั้วรรณะ แต่สิ่งที่พุทธศาสนาเสนอแก่ประชาชาติทั้งหลายนั้น คือ หลักแห่งความเสมอภาคและสิทธิของมนุษย์ชน พุทธศาสนาประกาศลัทธิธรรมออกมาว่า

บุคคลจะเป็นคนแลเพราะชาติกำเนิดก็หาไม่ จะเป็นพราหมณ์เพราะชาติกรรม

คำประกาศสิทธิมนุษยชนข้างต้นนี้ อาจจะเป็นเรื่องธรรมดาสำหรับสมัยนี้ แต่เมื่อสองพันปีกว่ามาแล้วเรื่องนี้ไม่ใช่เรื่องธรรมดาเลย ผู้กล้าหาญและบูชาความจริงที่สุดเท่านั้นที่จะกล้ากล่าวคำเช่นนี้ออกมาได้

ข. ความผาสุกของสังคม

พุทธศาสนามีความห่วงใยต่อสังคมตลอดเวลา เมื่อพระพุทธรองค์ตรัสสอนเรื่องประโยชน์ส่วนบุคคล (ทิฏฐุชัมมิกัตถประโยชน์) พระองค์ก็จะทรงสอนเรื่องประโยชน์สังคม หรือประโยชน์ส่วนรวม (สัมปรายิกัตถประโยชน์) ไปในขณะเดียวกันเสมอ

ธรรมข้อปฏิบัติเพื่อประโยชน์ส่วนรวม (สัมปรายิกัตถประโยชน์) มี 4 ประการ คือ

1. ศรัทธา ความเชื่อมั่นในกฎแห่งกรรม ซึ่งทำให้คนเรามีความหวังและความกล้ากระทำในสิ่งที่เป็นความดีงาม

2. ศีล คือ ระเบียบวินัย (รวมถึงกฎหมายบ้านเมือง) อันเป็นข้อบัญญัติให้ปฏิบัติเพื่อความสงบเรียบร้อยของสังคม (social discipline)

3. จาคะ ความรู้จักเสียสละ (เพื่อประโยชน์ส่วนรวม)

4. ปัญญา ความรอบรู้ (เห็นกาลไกล)

ประโยชน์ส่วนบุคคล หรือประโยชน์ส่วนตน พุทธศาสนาใช้คำง่าย ๆ ว่า ประโยชน์ตน (อตุตทตถุ) หรือประโยชน์โลกนี้ (ฐทฎฐมมกัถถปะโยชน) ประโยชน์สังคม หรือประโยชน์ส่วนรวม พุทธศาสนาใช้คำง่าย ๆ ว่าประโยชน์ผู้อื่น (ปะททตถุ) หรือประโยชน์โลกหน้า (สัมปะรายิกัถถปะโยชน)

ประโยชน์ส่วนบุคคล (Private Property) เป็นเรื่องที่สืบเนื่องมาจากความเคารพในเสรีภาพแห่งปัจเจกชน (Individual Freedom) อันเป็นรากฐานของลัทธิประชาธิปไตยในปัจจุบัน

มีข้อที่น่าสังเกตและแสดงให้เห็นถึงปัญญา ความเห็นกาลไกลของพุทธศาสนาอีกข้อหนึ่งก็คือ ความเห็นในเรื่องอธิปไตย ด้วยว่าบัดนี้ปัญหาเหล่านี้ได้กลายเป็นความขัดแย้งกันอย่างรุนแรงระหว่างประชาชาติในยุคปัจจุบัน ประหนึ่งพุทธศาสนาจะมองเห็นเหตุการณ์เหล่านี้ล่วงหน้าตั้งสองพันกว่าปี

พุทธศาสนาสอนว่า อธิปไตยมี 3 แบบ คือ

1. อัตตาริปไตย
2. โลกาธิปไตย
3. ธรรมาริปไตย

การที่บุคคลคนเดียว หรือบุคคลกลุ่มน้อยกุมอำนาจในทางการปกครอง ทางการเมือง หรือการเศรษฐกิจไว้ในมือแต่ผู้เดียว การกระทำต่าง ๆ ถือเอาประโยชน์ หรือความคิดเห็นของค่านกลุ่มน้อย หรือคน ๆ เดียวเป็นประมาณเช่นนี้ เรียกว่า อัตตาริปไตย ในปัจจุบันลัทธิทางการเมืองและทางเศรษฐกิจที่มีลักษณะดังว่านี้ ได้แก่ ลัทธิปัจเจกนิยม (Individualism) ทั้งปวง เช่น ลัทธิเผด็จการ (ทางการเมือง) และลัทธิ Capitalism (ทางเศรษฐกิจสังคม) เป็นต้น

เมื่อมีปลายสุดข้างหนึ่งก็ต้องมีปลายสุดอีกข้างหนึ่ง เพราะทฤษฎีหรือลัทธิอัตตาริปไตยดังกล่าวข้างต้น จึงทำให้เกิดทฤษฎีหรือลัทธิซึ่งเป็นปลายสุดอีกข้างหนึ่งเป็นปฏิปักษ์ต่อกันขึ้น ทฤษฎีหรือลัทธิอันหลังนี้ถือเอาโลก (คือประชาคม หรือรัฐ) เป็นใหญ่อย่างเดียว โดยไม่คำนึงถึงเสรีภาพแห่งปัจเจกชน (Individual Freedom) และโดยไม่คำนึงถึงประโยชน์ส่วนบุคคล (Private Property) ทฤษฎีหรือลัทธิดังกล่าวนี้ พุทธศาสนาเรียกว่า โลกาธิปไตย ได้แก่ ลัทธิประชาคมนิยม ทั้งปวงในปัจจุบันนี้

ทั้งสองหลักนี้ เป็นหลักตรงกันข้ามและมีปฏิปักษ์ต่อกันอย่างรุนแรง ทำให้โลกปั่นป่วนหาความสงบมิใคร่จะได้ จำเป็นต้องใช้หลักที่สามเข้าช่วย

หลักที่สาม คือ รัชมาริปไตย เป็นหลักแห่งความสมัครสมาน กล่าวคือ หลักนี้เคารพต่อเสรีภาพของบุคคล คำนึงถึงประโยชน์ส่วนบุคคล แต่ในขณะเดียวกันก็ไม่ทำลายเสรีภาพของผู้อื่น หรือประโยชน์ของผู้อื่น หรือของส่วนรวม เสรีภาพแห่งปัจเจกชน (Individual Freedom) และประโยชน์ส่วนบุคคล (Private Property) ได้รับความนับถือรับรอง แต่ในขณะเดียวกันก็ต้องคำนึงถึงผลประโยชน์ส่วนรวม (Common Welfare) กับความสงบเรียบร้อย และศีลธรรมของประชาชน (Public Policy) ด้วย พุทธศาสนาใช้คำสอนง่าย ๆ ว่า

อุภินนทกถ์ จรติ อตฺตโน จก ปรสฺส จ .

บัณฑิตย่อมประพฤติ เพื่อประโยชน์ทั้งสองฝ่าย คือ ตนเองและผู้อื่น

จะเห็นได้ว่าพุทธศาสนาถือหลักรัชมาริปไตยเป็นหลักแห่งความสมัครสมาน ระหว่างหลักปลายสุดทั้งสองซึ่งขัดแย้งกันอย่างตรงกันข้าม เป็นการเดินมาพบกันครึ่งทางระหว่าง อัถตตาริปไตย กับโลการิปไตย หลักนี้เองคือหลักที่เรียกขานกันทุกวันนี้ว่า หลักประชาธิปไตย อันเป็นหลักเพื่อประโยชน์สุขของชนหมู่มากโดยไม่ทำลายเสรีภาพของบุคคลใด แต่อาศัยหลักถ้อยทีถ้อยปฏิบัติต่อกันบนรากฐานแห่งความยุติธรรม พุทธศาสนารู้จักหลักนี้และใช้หลักนี้เป็นแนวทางสั่งสอนให้บุคคลเป็นประชาธิปไตยมาเป็นเวลาสองพันกว่าปีมาแล้ว หากแต่ถูกมองข้ามไปไม่มีใครยกขึ้นมากล่าวขวัญถึงเท่านั้น

หลักแห่งความสมัครสมานและยุติธรรม โดยคำนึงถึงประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่น หรือส่วนรวมดังกล่าวนี้นี้พระพุทธรองค์ทรงย้ายอยู่เสมอ แม้ในวาระสุดท้ายแห่งพระชนมชีพของพระองค์ก็ยังทรงสั่งเสียเป็นครั้งสุดท้ายว่า

ท่านทั้งหลายจงยังประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่นให้สำเร็จด้วยความไม่ประมาทเถิด

พุทธศาสนิกทุกคนจะต้องรู้สึกดีมีค่าต่อปัจฉิมวาทะนี้ ซึ่งเปรียบเสมือนพินัยกรรมที่พระศาสดาได้ทำไว้ เมื่อนึกถึงประโยชน์ตนจะต้องคำนึงถึงประโยชน์ผู้อื่นหรือของสังคมตลอดไป และการที่บุคคลจะปฏิบัติเช่นนี้ได้ ก็ต้องได้รับการศึกษาอบรมในหลักธรรม (สัมปรายทิทัตถ) ประโยชน์ 4 ประการ คือ

1. ต้องมีศรัทธา คือ ความเข้าใจและเชื่อมั่นในกฎแห่งกรรม ว่าทำดีจะต้องได้ดี ทำชั่วจะต้องได้ชั่ว เป็นต้น ข้อนี้จะทำให้คนเรามีความหวัง กล้าเสียสละกระทำในสิ่งที่เป็นความดี ความงาม

2. ความเคารพในศีล คือ ระเบียบวินัยของสังคม (Social discipline) เช่น เคารพต่อกฎหมายบ้านเมือง เป็นต้น

3. มีจาคะ คือ ความรู้จักเสียสละเพื่อประโยชน์สุขของส่วนรวม ไม่เพ่งแต่ประโยชน์ของตนฝ่ายเดียว ด้วยว่าวิสัยผู้ที่รักและบูชาเสรีภาพที่แท้จริงนั้นย่อมจะต้องมีความสำนึกและความเคารพต่อเสรีภาพของผู้อื่นอย่างเคร่งครัดเช่นกัน

4. มีปัญญา คือ ความรอบรู้ มีทัศนะอันกว้างขวางเห็นการณ์ไกล ไม่เพ่งจะเอาแต่ประโยชน์ของตนอันเป็นประโยชน์เฉพาะหน้าฝ่ายเดียว รู้จักคำนึงถึงความผาสุกของสังคม และรู้จักดำเนินกุศโลบายเพื่อสำเร็จประโยชน์ทั้งสองนั้น

ค. ภราดรภาพและความยุติธรรม

เมื่อพระพุทธศาสนาสอนให้รู้จักเคารพต่อสิทธิของมนุษย์ชน ประโยชน์ส่วนบุคคล และประโยชน์แห่งความผาสุกของสังคมแล้ว พุทธศาสนาก็สอนให้มนุษย์ปฏิบัติต่อกันด้วยธรรมแห่งภราดรภาพ ซึ่งมีศัพท์ทางพุทธศาสนาเรียกว่า พรหมวิหาร มี 4 ประการ คือ

1. เมตตา
2. กรุณา
3. มุทิตา
4. อุเบกขา

เมตตา คือ ความปรารถนาดีต่อเพื่อนมนุษย์ทั้งหลาย ปรารถนาให้เขามีความสุขปราศจากการเบียดเบียนซึ่งกันและกัน แต่ถ้าเขาได้รับทุกข์โดยไม่เป็นธรรม เพียงแต่ความปรารถนาดีหรือการแสดงความเห็นอกเห็นใจอย่างเดียวไม่พอ จะต้องมีการปฏิบัติ (the need of action) คือ มีส่วนร่วมในการช่วยเหลือมนุษย์ผู้เคราะห์ร้ายนั้นให้พ้นทุกข์ด้วย ธรรมนี้เรียกว่า กรุณา

บางคนมี เมตตา กรุณาดี แต่ไม่ยอมเห็นใครมาแข่งความดีกับตน ดังนั้น พุทธศาสนาจึงได้สอนหลักธรรม มุทิตา คือ ความไม่โอ้อวดริษยาใคร เห็นเขาได้ดีก็ยินดีด้วยเห็นเขาสูญเสียก็เสียใจด้วยไม่ซ้ำเติม

โลกนี้จะเต็มไปด้วยความสุขเพียงไร ถ้าหากทุกคนจะปฏิบัติต่อกันด้วยความเมตตา กรุณา และมุทิตา แต่ในชีวิตประจำวันในสังคมจริง ๆ แล้วหาเป็นเช่นนั้นไม่ เพราะมีมนุษย์จำพวกหนึ่งซึ่งเห็นแต่ประโยชน์ตนฝ่ายเดียว ซึ่งศาสนาเรียกว่า มนุสสเปโต กับมนุษย์อีกจำพวกหนึ่งปราศจากปัญญารู้เหตุผล ไม่รู้จักทั้งประโยชน์ตนและประโยชน์ผู้อื่น ซึ่งศาสนาเรียกว่า มนุสสติรจฺฉานา ในประพจน์ตนเป็นคนหนักแผ่นดินเบียดเบียนเพื่อนมนุษย์ให้เดือดร้อน และก่อความสงบเรียบร้อยของสังคมอยู่เนื่อง ๆ ในกรณีเช่นนี้พุทธศาสนามีได้สอนให้พุทธศาสนิกชนยอมแพ้พวกเสนาमारเหล่านี้ แต่สอนให้กระทำต่อบุคคลเหล่านี้ด้วยความยุติธรรม ซึ่งศัพท์ทางพุทธศาสนาเรียกว่า

อุเบกขา แปลว่า ความวางเฉย คือ วางจิตเป็นกลางว่า เพื่อรักษาความยุติธรรมไว้ในโลก ผู้ใด
กระทำการกรรมอย่างไร ต้องได้รับผลกรรมอย่างนั้น สัพพะ สุขตา กम्मสุสกา กम्मทายาทา ฯลฯ

ธรรม 4 ประการนี้ เป็นเครื่องจรรโลงความผาสุกและความสงบเรียบร้อยของสังคม
ซึ่งจะขาดอย่างหนึ่งอย่างใดเสียมิได้

ง. ปัญหาคอนุชน

จากคำสอนในเรื่องกฎแห่งกรรม พุทธศาสนาชี้ให้เห็นว่าบาปกรรมอันใดหรือกุศล-
กรรมอันใดที่บรรพบุรุษได้ทำไว้ บาปกรรมอันนั้นหรือกุศลกรรมอันนั้นย่อมส่งผลสะท้อน
ตกทอดมาถึงลูกหลานด้วย เพราะเหตุนี้ท่านจึงกล่าววามมนุษย์ทุกคนมีกรรมติดตัวมาตั้งแต่เกิด
ซึ่งศัพท์ทางศาสนาเรียกว่า กัมมโยนิ หรือ โยนิวเสน และกรรมนั้นที่มีกำลังแรงกลายังอาจส่งผล
ไปยังลูกหลาน ซึ่งเป็นอนุชนรุ่นหลัง ๆ ต่อไปได้ ซึ่งศัพท์ทางศาสนาเรียกว่า กัมมพณฺธุ หรือ
กุลวเสน ข้อนี้ตรงกับหลักวิทยาศาสตร์ทาง มานุษยวิทยา ส่วนหนึ่งที่เรียกว่า Social Heredity

ปุตุตา วตุถุ มนุสสานัน
มนุษย์ทั้งหลาย มีบุตรเป็นที่ตั้ง

กล่าวคือ อารยธรรมของมวลมนุษยชาติจะเจริญหรือเสื่อมนั้นก็ขึ้นอยู่กับอนุชนผู้ที่จะ
สืบสายไปภายหน้า เพราะอนุชนมีความสำคัญต่อสังคมมนุษยชาติดังนี้ พระองค์จึงได้ทรงวาง
รากฐานให้แก่อนุชนเหล่านี้ไว้ว่าจะต้องได้รับการศึกษา ดังที่ปรากฏจากคำรัสของพระองค์
ตอนเทวดาในมงคลสูตรว่า

พาหุสจฺจณฺจ สิปฺปญฺจ.

พาหุสัจจะ หมายถึง การศึกษาหาความรู้ทั่ว ๆ ไป ตรงกับความหมายของคำว่า สามัญ-
ศึกษาในสมัยปัจจุบันนี้

สิปปะ หมายถึง ศิลปศาสตร์ มีความหมายตรงกับคำว่า อาชีวศึกษา ในสมัยนี้ ซึ่งหมายถึง
วิชาอาชีพต่าง ๆ ได้แก่ วิชาช่างต่าง ๆ การฝีมือและความรู้ในด้านเทคนิคต่าง ๆ

แต่การให้การศึกษาอย่างเดียวไม่อาจอำนวยผลให้เป็นคุณประโยชน์ได้ หากอนุชน
ทั้งหลายขาดการอบรมในเรื่องระเบียบวินัย ดังนั้น พระพุทธองค์จึงตรัสว่า

วินโย จ สุสิทฺธิโต.

การได้รับการศึกษาอบรมในระเบียบวินัยมาเป็นอย่างดีครบลักษณะดังกล่าวนี้จึงจะเป็น
มงคลอย่างยิ่ง

เอตมมฺงคฺลมฺตุตฺตมํ

ดังได้กล่าวมานี้จะเห็นได้ว่าคำสอนของพุทธศาสนานั้นไม่ได้ล้ำสมัยเลย ยังคงเป็นอภิลิโภคความจริงที่ไม่จำกัดด้วยกาลเวลาอยู่เสมอ และจะเห็นได้ว่าคำสอนของศาสนามีใช้คำสอนแต่เฉพาะชาววัดเท่านั้น แต่เป็นคำสอนสำหรับชาวบ้านและเป็นคำสอนสำหรับทุกคน ทุกชาติ ทุกชั้น ทุกเพศ และทุกวัย สามารถจะนำมาแก้ปัญหาสังคมต่าง ๆ และความทุกข์ภายในจิตใจของมนุษย์ได้ทุกยุคทุกสมัย ขอแต่เพียงให้เราเข้าใจให้ถูกต้องและนำไปปฏิบัติตามสมควรแก่ตนเองเท่านั้น

ยังมีหลักฐานต่าง ๆ อีกมากมายหลายประการสุดที่จะนำมาแสดงให้ครบถ้วนกระบวนการความ ณ ที่นี้ได้ แต่เพียงเท่านี้ท่านผู้อ่านก็คงจะเห็นแล้วว่าพุทธศาสนาเป็นวิทยาศาสตร์สังคมอย่างหนึ่ง มีค่าควรแก่การศึกษา และมีความสำคัญไม่น้อยกว่าวิทยาศาสตร์สังคมอื่น ๆ เช่น เศรษฐศาสตร์ รัฐศาสตร์ นิติศาสตร์ และจิตวิทยา ฯลฯ อีกทั้งชีวประวัติ อัจฉริยภาพ ปรีชาญาณ และดวงจิตอันประเสริฐของพระองค์ผู้เป็นพระศาสดานั้นเล่า ก็เป็นเรื่องอัศจรรย์ของโลกในประวัติศาสตร์ของมนุษยชาติ มีค่าควรแก่การสนใจศึกษาเป็นอย่างยิ่ง ทุกวันนี้โลกเจริญขึ้น นักวิทยาศาสตร์ทั้งหลายได้รับเกียรติจากประชาชนทั่วไป แต่ในสมัยโบราณกาลนั้นบรรดานักวิทยาศาสตร์ โดยเฉพาะอย่างยิ่งผู้ที่ค้นพบความจริงอะไรใหม่ ๆ มักจะได้รับความดูหมิ่นเหยียดหยามจนเกลียดชัง ถูกหาว่าเป็นคน มีจิตวิญญู เช่น ในสมัยโบราณคนทั้งแผ่นดินเขาเชื่อกันว่าโลกแบนทั้งนั้น หากใครไปบอกว่าโลกกลม คนนั้นอาจถูกหาว่าเป็นบ้าหรือเป็นมีจิตวิญญู ไม่แต่เพียงเท่านั้น อาจถูกลงโทษถึงตายได้ ดังเหตุการณ์ต่าง ๆ ที่เกิดขึ้นในทวีปยุโรปเมื่อประมาณสี่ห้าร้อยปีมานี้ ยิ่งเป็นเวลาเมื่อสองพันกว่าปีมาแล้ว โลกนี้ยังมีดมนด้วยวิชา คือ ความเขลา พระพุทธองค์เป็นอัศจรรย์ เป็นนักวิทยาศาสตร์ผู้ยิ่งใหญ่ซึ่งควรจะถูกอุบัติในยุคนี้ แต่พระองค์ทรงอุบัติในยุคหนึ่ง ท่ามกลางหมู่ชนที่เต็มไปด้วยความโง่เขลาหลงงมงายมากไปด้วยความเห็นผิดต่าง ๆ แต่กระนั้นพระองค์ก็ทรงใช้พระปัญญาสามารถ ประกอบด้วยขันติคุณอันแรงกล้าต่อสู้กับบุคคลที่เห็นผิดต่าง ๆ ชักจูงสั่งสอนประชาชนให้พบความสว่างแห่งชีวิต นับเป็นการต่อสู้และการเสียสละอย่างใหญ่หลวง พระองค์ได้ทรงสละพระชายา พระโอรส ตลอดทั้งราชทรัพย์ และสมบัติจักรพรรดิอันเป็นความสุขส่วนพระองค์ทั้งหมดเพื่อสังคมมนุษย์ ทรงต่อสู้อย่างโดดเดี่ยวและเสี่ยงต่อภัยอันตรายนานปีการ เพื่อบุกเบิกอารยธรรมและวัฒนธรรมให้แก่มนุษยชาติ การที่พระองค์ทรงกล้าเสียสละอย่างนี้ก็ด้วยพลังอำนาจอย่างเดี่ยว คือ ความกรุณาของพระองค์ที่มีต่อสัตว์โลก พระมหากรุณาคุณข้อนี้จึงดูดีเต็มซาบซึ้งประทับใจของมนุษยชาติสุดที่จะประมาณได้ เพราะเหตุนี้จึงไม่เป็นของแปลกประหลาดอย่างใดเลยที่เราจะเห็นอนุสาวรีย์ของพระองค์ประดิษฐานอยู่ในดินแดนต่าง ๆ ทั่วโลก และพวกเราทั้งหลายไม่จำกัดชาติ ภาษา และเพศวัย ต่างกราบไหว้บูชาระลึกถึงพระมหากรุณาธิคุณอันนี้จนตราบชั่วกัลปาวสาน.

ดร. ดักลาส เอ็ม เบิร์นส์ ได้กล่าวไว้ในหนังสือ “Buddhism, Science-Atheism” ว่า ในแง่
ธรรมชาติของพระพุทธองค์ที่สอดคล้องกับวิทยาศาสตร์นั้น ดร. อัลเบิร์ต ไอน์สไตน์ นักวิทยาศาสตร์
ผู้ยิ่งใหญ่ของโลกผู้ค้นคิดสูตรปรมาณู เคยพูดไว้ว่า “ศาสนาในอนาคตจะเป็นศาสนาที่มีหลักเกณฑ์
ความจริงครอบงำไปได้ทั่วสากลจักรวาล ศาสนานี้จะมีแนวคิดข้ามพ้นเวลาเห็นเรื่องพระเจ้า
ที่มีลักษณะมีตัวตนเป็นบุคคล และนอกนั้นยังมีข้อความที่บังคับให้เชื่อและหลักเกณฑ์ที่เกี่ยวกับ
เทพเจ้า ศาสนานี้จะมีคำสอนครอบงำทั้งฝ่ายธรรมชาติ (คือวัตถุ) และฝ่ายจิตใจอีกด้วย ศาสนานี้
จะต้องมีคำสอนซึ่งแม้จะมีเนื้อความเป็นทำนองศาสนาก็ตาม แต่ก็ต้องมีรากฐานมาจากกรรม
ประสพการณ์ในทุก ๆ สิ่งทั้งที่เป็นฝ่ายวัตถุและจิตใจ โดยถือว่าสิ่งทั้งปวงนั้นมีความหมายและ
มีเอกภาพด้วย (คือทุก ๆ สิ่งแม้จะแตกต่างกันก็มีภาวะอันเป็นมูลฐานเหมือนกัน) พระพุทธศาสนา
มีลักษณะดังกล่าวมานี้ทั้งหมด” หากจะมีศาสนาใดที่สามารถสนองความต้องการของวิทยาศาสตร์
ในสมัยปัจจุบันได้แล้ว ศาสนานั้น ก็คือ พระพุทธศาสนานั่นเอง

ข้อความตอนนี้เป็นคำพูดของนักวิทยาศาสตร์ผู้ยิ่งใหญ่ของโลกปัจจุบัน ซึ่งเป็นการรับรอง
อยู่อย่างเต็มที่แล้ว เราควรจะรับรองกันได้เสียที่ว่าพระพุทธศาสนาของเราเป็นวิทยาศาสตร์
แน่นอน เพราะเป็นเรื่องของพระศาสดาที่รู้อจริงเห็นจริงและสอนแต่เรื่องจริงทั้งนั้น เนื่องด้วยระยะเวลา
เรามันเห็นห่างกันถึงสองพันกว่าปี หรือนักวิทยาศาสตร์ทางวิทยาศาสตร์ของโลกเกิดเร็วไป ความ
คลาดเคลื่อนต่าง ๆ ที่ถ่ายทอดกันมากก็อาจจะมีการต่อเติมหรือหัดสั้นไปบ้าง ดังที่พระพุทธองค์เอง
ก็เคยทำนายไว้ว่า เปรียบเสมือนกลองศึกในสมัยหนึ่งได้ใช้ตีกันมาช้านาน เกิดซำรดเสียงโหรัม
ก็เอาไม้ใหม่มาอุดกันเข้าไป อุดกันไปนานเข้านานเข้าเนื้อเก่าก็ไม่มี มีแต่เนื้อไม้ใหม่เข้าไปอุด
แทนที่ทั้งนั้น หรืออีกตอนหนึ่งพระองค์ตรัสว่า หากพระองค์ปรินิพพานไปแล้ว ถ้าสอนของ
พระองค์ในส่วนที่ลึกซึ้ง ละเอียด เรื่องไม่ให้ยึดมั่นถือมั่นอะไรต่าง ๆ มันจะกลายเป็นเรื่องน่าเบื่อ
ระอา ต่างจะพากันไปนิยมชมชอบในคำสอนที่เพราะ ๆ เสนาะหู เป็นบทเป็นกลอนที่ไม่มีสาระ
สำคัญเสีย ไปสนใจต่อเรื่องอกนิหาร เรื่องพระบูชา พระเครื่องห้อยล่อ ประภคตประชันกัน แล้วก็
เอาไปเป็นเรื่องคุ้มครองในทางที่ผิด สร้างความเดือดร้อนทั่วไป จนโรคที่เรารู้จักอยู่จะเป็นโรค
อยู่แล้ว ส่วนผู้ที่ใจเขาธรรมะของพระองค์เข้ามาคุ้มครอง ให้สงบเย็นเสียบ้างมีน้อยเหลือเกิน
จะไม่ให้เรียกว่าโง่ก็ไม่ทราบจะเอาอะไรมาเรียกให้ถูกต้องได้

นายแพทย์พูน กาญจนโรจน์ ได้พูดเรื่องวิทยาศาสตร์กับพุทธศาสนาไว้ดังนี้ “โลกที่เราอยู่นี้
ตลอดจนทุกสิ่งในจักรวาลไม่มีการหยุดนิ่งคงที่เลย มีการเปลี่ยนแปลงสภาพและเกิดพลังงาน
ตลอดเวลา และเมื่อเกิดสภาพอันสมดุลขึ้นก็กลายเป็นสิ่งอื่น ๆ เรื่อยไป เช่น ดวงจันทร์ที่มนุษย์
สำรวจแล้ว ประกอบด้วย Inorganic Matters ล้วน ๆ โลกที่เราอยู่นี้ประกอบด้วยทั้ง Inorganic

และ Organic Matters ซึ่งได้เปลี่ยนแปลงสภาพอยู่เรื่อย จนเกิดมีพืชชั้นต่ำ แล้วเจริญเปลี่ยนแปลงเรื่อยมาจนเป็นต้นไม้ และอีกสายหนึ่งเป็นสัตว์ชั้นต่ำ คือ สัตว์เซลล์เดียว ต่อมาก็มีวิวัฒนาการเรื่อย ๆ มาจนเป็นมนุษย์ คือ มีสมองส่วนบนเจริญจนเกิดมีปัญหาและเป็นบ่อเกิดของพลังงานแห่งหนึ่ง

ที่เราเรียนวิทยาศาสตร์ก็เพื่อจะรู้ถึงธรรมชาติ และเมื่อเรียนรู้สูงขึ้นไปก็สามารถเอาธรรมชาติมาใช้ประโยชน์ได้ตามต้องการ แต่อย่างไรก็ดี พลังงานจะเกิดจากแหล่งใดก็ตามล้วนแต่ทำให้สภาพของจักรวาล โดยเฉพาะโลกที่เราอาศัยอยู่นี้เปลี่ยนแปลงได้ ซึ่งมนุษย์จะต้องค้นคว้าอยู่เรื่อย ๆ

ส่วนพระพุทธเจ้าทรงค้นคว้าโดยถูกทาง จะเรียกว่าเรียนลัดก็ได้ โดยศึกษาประโยชน์ของสมองมนุษย์ จิตหรือวิญญาณ ได้ทรงบัญญัติศัพท์เรียกว่า อวิชชา เพื่ออธิบายถึงธรรมชาติที่เกิดขึ้นจากผลการกระทำของมนุษย์ แสดงให้เห็นได้ชัดโดยภาพสังสารจักร และบรรลุถึงสุดยอดของการบังคับจิต โดยวิธีวิปัสสนากรรมฐาน จนเกิดปัญญาล่วงรู้ถึงและเข้าใจธรรมชาติอันแท้จริง แล้วยังนำเอามาใช้ให้เป็นประโยชน์หรือสารัตถ์โดยวิธีสมถกรรมฐาน เปลี่ยนสภาพพลังงานของสมอง จิตหรือวิญญาณให้เป็นอะไร ๆ ก็ได้ตามต้องการ ที่เรียกว่า ได้อภิญญา ซึ่งคนเราสมัยนี้ไม่เชื่อเพราะรู้ไม่ถึงหรือยังไม่ถึงนั่นเอง แต่ก็อาจศึกษาและเห็นจริงได้เมื่อสนใจและปฏิบัติให้ถูกต้อง ถ้าจะเปรียบเทียบกับวิทยาศาสตร์สมัยนี้ซึ่งเจริญมากในทางวัตถุ ส่วนทางด้านสมองของมนุษย์หรือจิตก็ได้เพียงแต่สะกดจิต ซึ่งเป็นขั้นต่ำของการใช้พลังงานทางจิตให้เป็นประโยชน์เท่านั้น

นายแพทย์พูน กาญจนโรจน์ ได้ให้ทัศนะของท่านเองเกี่ยวกับพระพุทธศาสนาว่า “การศึกษาพุทธศาสนาก็คือ การศึกษาให้รู้ถึงทุกข์ เหตุแห่งทุกข์ ทางดับทุกข์ และปฏิบัติตนให้พ้นจากทุกข์ ได้ผลคือนิพพาน และในที่สุดก็ตรัสรู้แสดงได้โดยสังสารจักร

นิพพานเป็นปรากฏการณ์ที่มนุษย์สามารถบังคับจิตของตนให้อยู่ในสภาพสงบจริง ๆ จะได้ประสบและรู้สึกได้ด้วยตนเอง ปรากฏการณ์นี้อาจจะเกิดขึ้นชั่วระยะเวลาหนึ่งหรือตลอดไปก็ได้แล้วแต่จิตของผู้นั้นจะสงบได้แค่ไหน บางคนอาจจะเกิดกิเลสขึ้นโดยเกิดการพอใจในปรากฏการณ์นั้น นี่ก็เป็นเหตุหนึ่งที่ทำให้ผู้นั้นพ้นจากนิพพาน แต่เมื่อปฏิบัติใหม่ก็จะพบนิพพานได้อีก นิพพานไม่ใช่จะมีได้แต่ในพระสงฆ์ผู้ปฏิบัติศีลโดยเคร่งครัด แม้แต่ฆราวาสก็อาจจะพบได้เช่นกัน ผู้ที่ได้นิพพานคือผู้พ้นจากทุกข์ขณะที่ยังมีชีวิตอยู่

กรรมไม่ว่าจะดีหรือเลวที่ผู้ใดได้กระทำไว้ ย่อมตอบสนองตนเองในชาตินี้เท่านั้น แม้ไม่แสดงออกให้ผู้อื่นรู้เห็น ตนเองก็ย่อมรู้อยู่เต็มอก คนเราเมื่อใกล้จะตายย่อมระลึกถึงกรรมที่

ตนเองได้ก่อไว้เป็นสำคัญ ไม่ว่าจะกรรมนั้นจะดีหรือเลว ทำให้ผลแสดงออกถึงผลแห่งกรรมนั้น ๆ อธิบายได้โดยคนที่เจ็บป่วย ธรรมดาเมื่อใกล้จะตายย่อมกินอาหารไม่ลง ไม่ดื่มน้ำในที่สุดก็อดลงเรื่อย ๆ จนถึงจุดหนึ่ง ความดันของเลือดก็ลดต่ำลงด้วย ประกอบกับสิ่งแวดล้อมที่เหมาะสมในขณะนั้น ทำให้จิตสงบเป็นผลให้เกิดปัญญาได้คิด เมื่อคิดถึงกรรมที่ดีที่ตนเคยทำไว้ก็ตายด้วยความสงบ แต่ถ้าตนเองประกอบกรรมทำชั่วไว้ก็จะตายด้วยอาการทุพพิกิริกรรม หรือถ้าในขณะที่นั้นได้รับคำแนะนำหรือสั่งสอนทำให้ใจให้ถูกห้อง ผู้เห็นก็อาจจะบรรลุโอบอกแก่เพื่อนกัน โดยไม่ต้องเสียเวลาปฏิบัตินานก็ได้

ส่วนผลแห่งกรรมไม่ใช่จะตกแก่ตนเองเท่านั้น ยังตกไปยังลูกและส่วนรวมอีกด้วย (กรุณาสนใจคำว่าส่วนรวม) กล่าวคือ เมื่อชายหญิงร่วมสมรสกัน ตัวอสุจิก็ผสมกับไข่แล้วเจริญแบ่งตัวเติบโตในมดลูกของแม่มีชีวิตใหม่เกิดขึ้น นี่แหละเป็นการตั้งต้นของเด็กที่เกิดมา จากแม่และพ่อผู้สร้างกรรม ยังผลให้มีวิบากสืบต่อเนื่องกัน อย่างที่แพทย์แผนปัจจุบันเรียกว่า กามพันธุ คือ ยีนในโครโมโซมของไข่และตัวอสุจิร่วมกัน มีทั้งส่วนดีและเลวของแม่และพ่อมาไปจนระคนกันเข้า เกิดเป็นลักษณะของลูก ซึ่งแต่ละคนมีความแตกต่างไม่เหมือนกับเลย จากดีที่สุดลงมา ถึงเลวที่สุด แต่โดยมากอยู่ระหว่างกลาง ๆ เช่น เจ้าชายลิทัวตะ (พระพุทธรเจ้า) ทรงสืบสายโลหิตมาจากพี่น้องท้องเดียวกันจากวงศ์ตากยะที่ถูกเนรเทศไปอยู่เซี่ยงไฮ้มาเสีย พระองค์เป็นแก้วอย่างของเด็กที่ดีที่สุดในโลก เป็นต้น ระหว่างเด็กเติบโตอยู่ในมดลูกก็ยังได้รับกรรมจากการเจ็บป่วยของมารดา ระหว่างนี้จิตของเด็กยังไม่เกิดเพราะยังไม่เป็นมนุษย์โดยสมบูรณ์ พอเมื่อคลอดจากครรภ์แม่แล้ว หรือที่เสียงร้องครั้งแรกนั่นเองจึงจะถือว่าเป็นมนุษย์ ถึงกระนั้นจิตก็ยังไม่ได้เกิด มีแต่ปัญญาแล เพราะสมองยังทำงานเช่นเดียวกับสัตว์อื่น ๆ หลังจากนั้นสมองส่วนหน้าเจริญขึ้นเรื่อย ๆ โดยรับผลกรรมจากพ่อและแม่หรือคนเลี้ยงในระหว่างที่เลี้ยงดูเด็กอยู่ เมื่อเด็กอายุหนึ่งขวบเด็กจะดีหรือเลวระยะนี้สำคัญที่สุด

ที่กล่าวว่าชาติหน้าไม่มีนั้น คือดังนี้ สมองส่วนบนของมนุษย์เป็นบ่อเกิดแห่งพลังงาน ทำให้มีความคิด ปัญญา วิญญาณ หรือจิต เมื่อคนตายหัวใจและปอดหยุดทำงาน สมองส่วนบนก็ไม่ได้รับเลือดและออกซิเจนมาเลี้ยงก็ต้องหยุดทำงานไปด้วยเหมือนกัน พลังงานจากสมองก็ค่อย ๆ หมดไปด้วย จิตก็ไม่เกิด เปรียบเหมือนรถยนต์ที่หมดน้ำมัน เครื่องยนต์ก็หยุดเดิน กระแสไฟหรือพลังงานต่าง ๆ ก็พลอยหมดไปด้วย

ตามที่เข้าใจกันเวลานอนหลับ สลบไป หรือถูกวางยาสลบ จิตออกจากร่างไปสู่แดนสวรรค์บ้าง นรกบ้าง หรือเป็นความฝันเรื่องอะไรก็ตาม ก็เป็นเรื่องไร้สาระทั้งสิ้น ขออธิบายว่าเวลานอนหลับส่วนต่าง ๆ ของร่างกายเกือบหยุดทำงานหมด เหลือแต่อวัยวะสำคัญ ๆ ต่อร่างกายยัง

ทำงานอยู่ แต่ทำงานน้อยลงมาก ก็เหมือนได้พักผ่อน เมื่อหัวใจและปอดทำงานน้อยลง เลือดและออกซิเจนก็ไปเลี้ยงสมองน้อยลง พลังจิตก็อ่อนลงจนไม่มีสติที่จะควบคุมจิตไว้ได้ ตอนนั้นแหละความรู้สึกจากจิตใต้สำนึก คือ เรื่องที่สมองเก็บ ๆ เอาไว้จากประสบการณ์ของอายตนะทั้งหก เมื่อยังตื่นอยู่ เป็นเรื่องที่น่าสนใจหรือไม่ก็ตาม จะแสดงออกมา เกิดเป็นความฝันฟุ้งซ่านเป็นเรื่องเป็นราวขึ้น ซ้ำจิตของเราได้รับอิทธิพลความเชื่อมั่นในเรื่องสวรรค์นรกอยู่แล้ว ก็กลายเป็นไปเที่ยวสวรรค์นรกพบใครต่อใครที่ตายไปแล้วด้วย

จะเปรียบเทียบได้ คือ หัวใจส่งเลือดและออกซิเจนไปเลี้ยงสมอง ทำให้เกิดพลังงานขึ้น คือ จิตเหมือนเครื่องยนต์ส่งพลังงานไปปั่นเครื่องกำเนิดไฟฟ้า เมื่อเครื่องยนต์เดินเบาลงก็เหมือนกับหัวใจมนุษย์ที่ขณะนอนหลับ เครื่องกำเนิดไฟฟ้าก็ให้กำลังน้อยลง จาก 220 โวลต์ เหลือเพียง 100 โวลต์ ไฟฟ้าก็จะแดงไม่สว่าง จิตก็เหมือนกัน ยังเกิดอยู่ตลอดเวลา แต่มีพลังงานน้อยมาก จิตก็ยังคงอยู่กับสมองนั่นเองไม่ได้ไปไหนเลย

นรกสวรรค์จริง ๆ ตามที่เข้าใจกันก็ไม่มี ที่กล่าวว่าเมื่อตายแล้วชาตินี้ทำกรรมดีก็จะขึ้นสวรรค์หรือทำชั่วจะไปนรกนั้น ความจริงเรื่องนี้ควรจะพบแล้วในชาตินี้เพราะมีการเกิดการตายแก่ตัวเราอยู่ตลอดเวลา แต่ไม่ได้คิดกันเองเท่านั้น แล้วก็มี การขึ้นสวรรค์ลงนรกกันอยู่เสมอ ๆ ถ้าจะให้ซึ่งจริง ๆ ก็ต้องศึกษาสังสารจักรโดยละเอียด หรือไปเที่ยวประเทศอินเดียซึ่งแบ่งออกเป็นรัฐต่าง ๆ มากมาย แต่ละรัฐมีแคว้นและเมืองขึ้นอีกแยะ ขนาดพระพุทธเจ้าซึ่งทรงสืบจากวงศ์ศากยะอันเป็นเมืองขึ้นเล็ก ๆ ของแคว้นโกศลอยู่เชิงเขาหิมาลัย พระบิดายังทรงสร้างปราสาทให้อยู่ถึง 3 หลัง แต่ละหลังมีหญิงบำเรอและมีดนตรีขับร้องกล่อมอยู่ตลอดเวลา อาหารการกินกับบริบูรณ์ยิ่ง โดยจัดสรรมาจากทุกทิศ อย่างนี้จะไม่เรียกว่าสวรรค์ตามความเข้าใจแล้วเราจะเรียกว่าอะไร ? ส่วนนรกนั้นก็พบได้ในบางรัฐ เวลาฤดูร้อนก็ร้อนเสียจนผู้คนตายเป็นหมื่นทุกปี บางแห่งมีภัยธรรมชาติและโรคระบาดเป็นประจำ อย่างนี้ก็ต้องเรียกว่านรกจริง ๆ ส่วนพวกเปรตนั้นมีอยู่มากมายโดยทั่วไป เพราะไม่มีอาหารจะรับประทานกัน ซ้ำเป็นโรคขาดอาหารอีกด้วย พุงป่อง หัวโต แขนขาลีบ เหมือนเปรตที่เขียนกันไว้ดูนั่นเอง ตามที่พระโมคคัลลานะชอบไปโปรดสัตว์ที่สวรรค์นรกแล้วกลับมาเล่าให้ฟังนั้น ก็ไปโปรดตามเมืองและแคว้นต่าง ๆ นี้เอง พระพุทธเจ้าจึงทรงสั่งให้เขียนกฎมิตติ 5 ขึ้นไว้ในสังสารจักร เพื่อให้รู้กันทั่วยิ่งขึ้น แสดงว่าสวรรค์นรกมันก็อยู่ในโลกมนุษย์นี่เอง

ตามที่ได้ผู้ได้สมาธิว่าได้เห็นนรกสวรรค์นั้นจะไม่เที่ยงละ ขอให้เข้าใจว่าสิ่งนั้นเกิดจากนิमितที่ตนรู้สึก มันเกิดจากพลังงานสมองเปลี่ยนเป็นมโนภาพ จะเห็นจางหรือชัดก็แล้วแต่ลึกตื้นแค่ไหน แต่ถ้าจะยืนยันว่าเป็นจริงก็แปลว่าท่านผู้นั้นเดินทางผิดแล้ว พระพุทธองค์ทรงสอนว่า

อย่าเชื่อหรือยึดมั่นในสิ่งใด ๆ ทั้งสิ้นแม้แต่พระองค์เอง ต้องไตร่ตรองใคร่ครวญให้รู้ได้ด้วยตนเอง โดยทำจิตให้สงบจริง ๆ จึงจะเกิดปัญญา และในที่สุดก็จะรู้ได้เอง แต่ไปติดตันอยู่ตรงนิมิตแล้วก็หมดทาง เพราะเดินผิดทางไปไม่ตลอดแน่นอน

นักวิทยาศาสตร์กล่าวไว้ว่า สสารต่าง ๆ จะไม่สูญหายไปจากโลกได้ ในทำนองเดียวกันกับเรื่องกรรมหรือการกระทำต่าง ๆ ตามความคิดเห็นของข้าพเจ้าเข้าใจว่ากรรม หรือการกระทำนั้น ๆ ก็ไม่หายไปจากโลกเช่นเดียวกัน ยิ่งกว่านั้นยังก่อให้เกิดการกระทบกระเทือนไปหมดไม่ว่าตนเองและผู้อื่น คนใดในบ้านหรือในตำบลหมู่คณะทำกรรมชั่ว หรือในประเทศใดมีคนชั่วมาก ก็จะทำให้เดือดร้อนไปหมดหาความสุขไม่ได้ แม้แต่ร่องรอยของการกระทำนั้นก็เช่นเดียวกัน มันจะยังมีปรากฏการณ์อยู่แน่ ข้าพเจ้าเคยจำได้ว่ามีนักวิทยาศาสตร์ถ่ายภาพในที่มืดซึ่งมีคนนั่งอยู่ใต้ห้อง ๆ ที่คนผู้นั้นได้เดินออกจากที่นั่นไปแล้ว ยังเห็นเป็นเงากลาง ๆ ทิ้งอยู่ในลักษณะของคนผู้นั้น นี่ก็เป็นเรื่องที่จะสนับสนุนได้อีกทางหนึ่งว่าการกระทำทุกอย่างไม่สูญหายไปจากโลก ข้าพเจ้ายังคิดไปอีกว่า การเคลื่อนไหวของวัตถุ หรือมนุษย์ หรือวิญญาณ ซึ่งเป็นนามธรรม ก็คงจะทิ้งร่องรอยไว้เช่นเดียวกัน แต่ที่เราไม่สามารถจะเห็นได้ก็เพราะไม่มีเครื่องมือชนิดเดียวกัน หรือที่เหมาะสมกันมาพิสูจน์ต่างหาก และถ้ามนุษย์มีความต้องการในสิ่งนี้อยู่ และการวิวัฒนาการของมนุษย์มีอยู่เรื่อย ๆ ไปแล้ว ก็คงจะมีวันหนึ่งที่มนุษย์สามารถจะให้เห็นสิ่งเหล่านี้ ถ้าจะเปรียบกับเทปบันทึกเสียง ยิ่งกว่านั้นเทปในทุกวันนี้ยังบันทึกภาพได้ด้วย ด้วยนัยน์ตาของเราหรือหูของเราจะไม่ทราบได้เลยว่ามันมีภาพและมีเสียง ต่อเมื่อเราได้เครื่องมือที่เหมาะสม คือ เครื่องหนึ่งเองมาประกอบกับเทปเข้า ภาพและเสียงก็จะออกมาอย่างมหัศจรรย์ ฉะนั้น การที่เรายังไม่ได้ยินหรือเห็นอะไรอีกหลาย ๆ อย่างนั้นก็คือ เรายังไม่มีเครื่องมือที่เหมาะสมนั่นเอง และการที่มีมนุษย์บางคนมีหุทธิพิสัยก็คงไม่ใช่สิ่งที่จะเหลือวิสัยไปได้ ข้อนี้ข้าพเจ้าขอฝากไว้กับท่านผู้รู้ทั้งหลาย โปรดได้ช่วยกันพิจารณาต่อไปด้วย

ธรรมะยุคปฏิวัติ

เท่าที่พระพุทธศาสนาเข้ามาเจริญรุ่งเรืองอยู่ในประเทศไทยเป็นเวลานาน นับเป็นพันปีเศษ บ้านเมืองได้เจริญก้าวหน้าและเปลี่ยนแปลงไปอย่างลิบลับ วิชาความรู้ต่าง ๆ ก็เจริญออกมาไปไกลยิ่งกว่าทุกยุคทุกสมัย แต่ปรากฏว่าการสอนธรรมะของพระพุทธองค์นั้นหาได้มีการเปลี่ยนแปลงวิธีการไม่ พระสงฆ์ยังต้องขึ้นไปนั่งบนธรรมาสน์ กล่าวคาถาด้วยคำบาลีที่คนส่วนมากไม่ค่อยจะเข้าใจ เนื้อหาต่าง ๆ ก็มีแต่เรื่องนรกสวรรค์หรือปาฏิหาริย์สิ่งที่ไม่เห็น การทำบุญกุศลต่าง ๆ ก็คือการบริจาคเงินทองทรัพย์สิน หรือมีของกองใหญ่ ๆ ใส่บาตรใส่ขันไว้เพื่อถวายแก่พระสงฆ์เทศน์นั้นพร้อมด้วยของใช้ของฉันทที่ไม่ใช่ของจำเป็นสำหรับสงฆ์เป็นจำนวน

มากมาย เมื่อเทศน์จบแล้วก็สาธุขึ้นพร้อมกันโดยไม่ทราบเนื้อความแต่ประการใดเลย บางคนก็นอนหลับไปในที่นั่นเอง ยิ่งการปฏิบัติธรรมะเพื่อให้เกิดความสุขแก่ตนเองนั้นเกือบจะไม่มีเลย มีแต่ความปิติยินดีในการที่ได้บริจาคเงินมาก ๆ แล้วก็ถือว่าได้บุญจะไปสวรรค์กันทั้งนั้น ยิ่งเรื่องนิพพานคืออะไรไม่มีใครรู้จัก

ปัจจุบันนี้ปาฐกถาธรรมะมีอยู่ทั่วไป การสอนตามแนวใหม่นี้เพิ่งจะมีมาไม่นานนี้เอง องค์ปาฐกก็ยืนพูด ผู้ฟังก็นั่งเก้าอี้ฟังกันตามสะดวกสบาย ถ้อยคำที่ใช้กล่าวก็เป็นภาษาพื้น ๆ ที่เราท่านฟังกันได้เข้าใจดีและมีประโยชน์ ข้าพเจ้าจึงถือว่าเป็นการปฏิวัติวิธีการสอนใหม่ให้สอดคล้องกับยุคสมัย และถ้าข้าพเจ้าจะไม่เข้าใจผิดก็คือ ท่านผู้ที่ปฏิบัติการสอนด้วยวิธีใหม่นี้ก็คือ ท่านพุทธทาสภิกขุแห่งสวนโมกขพลารามและสาธุศิษย์อื่น ๆ นั่นเอง ท่านพุทธทาสภิกขุผู้นี้ได้อุทิศตนเพื่อเป็นทาสของพระพุทธองค์อย่างแท้จริง ทำให้การเข้าใจพระพุทธศาสนาแพร่หลายออกไปกว้างขวางอย่างรวดเร็ว มีท่านผู้รู้สูง ๆ ซึ่งเป็นชาวต่างประเทศได้เข้ามาเยี่ยมเยียนได้ตามสิ่งที่ยังสงสัยในข้อธรรมะมากมายและตลอดเวลา ท่านเป็นปราชญ์ที่รอบรู้ทุกแขนง หากท่านได้ไปเยี่ยมโรงมหรสพทางวิทยุณของท่านที่อำเภอไชยา จังหวัดสุราษฎร์ธานี ซึ่งเป็นสถานที่ซึ่งท่านออกแบบเอง และมีเครื่องมือการสอนที่ทันสมัย ท่านจะเข้าใจดียิ่งขึ้น ส่วนบทเขียนบทกวีต่าง ๆ แต่ละเรื่องก็เป็นที่น่าสนใจมาก มีผู้จัดพิมพ์ออกเผยแพร่อยุ่ตลอดเวลา ซึ่งท่านสามารถที่จะหาอ่านได้ทั่วไป ในที่นี้ข้าพเจ้าจะจัดนำมาเสนอไว้ให้พิจารณาสักสองสามเรื่องสั้น ๆ

เรื่องพระพุทธคุณ

เรื่องนี้เป็นเรื่องที่ท่านพุทธทาสได้เขียนไว้ตั้งแต่ พ.ศ. 2483 ซึ่งเป็นเวลา 20 ปีเศษมาแล้ว เป็นการเขียนเพื่อเป็นที่ระลึกในวาระวันวิสาขบูชา ท่านได้เริ่มด้วยถ้อยคำ ดังนี้

ในสมัยวิสาขบูชา พุทธบริษัทย่อมระลึกถึงพระพุทธคุณเป็นพิเศษ ในที่นี้จะได้ชักชวนเพื่อนพุทธบริษัท ให้คุยค้นหาพระคุณนั้น ๆ อันเร้นลับอยู่ในประวัติศาสตร์ ซึ่งมีอยู่อย่างน่าอัศจรรย์และไม่น้อย หวังว่าถ้าได้ตั้งใจพิจารณาคงจะพบอีกมากที่จะทำให้มีความเชื่อ ความเลื่อมใสในพระผู้มีพระภาคมากยิ่งขึ้น และเหมาะสมกับโอกาสในวันเช่นวันวิสาขบูชานี้

การจะค้นหาให้พรอยแห่งพระพุทธคุณอันจารึกติดอยู่ในสากลประวัติศาสตร์นั้น เราจะต้องมองให้พบการปฏิวัติอันเกิดขึ้นแก่โลก เนื่องจากพระองค์เป็นมูลเหตุโดยเฉพาะ ว่ามีอยู่อย่างไรเสียก่อน

พระคุณของสมเด็จพระผู้มีพระภาคเจ้าอันมีอยู่เหนือปวงสัตว์ในสากลโลกนั้น คือความที่พระองค์ทรงประศาสน์ความสวัสดิ์มีมงคลไว้แก่สัตว์โลก ทั้งโดยตรงและโดยอ้อม ด้วยอำนาจการปฏิวัติที่พระองค์ทรงบันดาลให้เป็นไปในโลก โดยทรงพระเจตนาก็ตาม ไร้เจตนาก็ตาม ความสวัสดิ์ที่เกิดขึ้นโดยตรงนั้น ได้แก่สุขสวัสดิ์ อันเกิดจากการสดับธรรมเทศนาของพระองค์แล้ว ประพฤติตามโดยควรแก่ธรรม และที่เป็นโดยอ้อมนั้น คือผลอย่างอื่นอันเกิดขึ้นสืบต่อมาจากการที่มีผู้ฟังธรรม แล้วประพฤติตนให้เป็นตัวอย่างแก่โลก ดึงดูดให้มีผู้นิยมธรรม ความชั่วและคนชัวก็น้อยลงไป คนทั้งโลกก็พลอยสุขเพราะเหตุนั้น และข้อที่ว่าทรงบันดาลให้การปฏิวัติเกิดมีและเป็นไปในโลกนั้น ได้แก่การปฏิวัติของประวัติศาสตร์โลก ทั้งในทางสมาคมและทางศาสนาสำหรับการปฏิวัติของประวัติศาสตร์นั้น เป็นการปฏิวัติที่ไร้เจตนา เพราะพระองค์ทรงทำหน้าที่ของพระองค์ตามธรรมดาพระพุทธรเจ้าองค์หนึ่งเท่านั้น แต่การปฏิวัติก็เกิดขึ้นแก่ประวัติศาสตร์เอง

โดยนัยนี้ เราจะพบว่ามิพระคุณของพระองค์จารีกรอยปรากฏอยู่ในการปฏิวัติทั้งสาม คือ ปฏิวัติของประวัติศาสตร์เอง ปฏิวัติทางสังคม และปฏิวัติทางศาสนา ซึ่งมีการปฏิวัติทั้งฝ่ายทฤษฎีและฝ่ายปฏิบัติการ

ก. การปฏิวัติที่เกิดขึ้นแก่ประวัติศาสตร์

โลกหมุนลอยไปตามกระแสของความอยากของตัวเอง และหมุนไปสู่ความแตกดับด้วยอำนาจกิเลสของสัตว์โลกนั่นเอง ได้ก่อการอันร้ายกาจขึ้นทำลายกันเอง หรือเป็นการทำลายโลกในเมื่อวอดวายกันหมด แล้วเกิดขึ้นมาใหม่ สำหรับเป็นเช่นนั้นอีก แต่ธรรมนั้นหยุดหรือไม่ลอยไปตามกระแสหรือเรียกอีกอย่างหนึ่ง ก็คือขวางกระแส กันไม่ให้โลกไหลไปตามกระแสของตัวเอง แต่ให้ทวนกระแสไหลไปตามแนวธรรม. ธรรมเป็นเครื่องคุมครองโลก หรือก็กั้นไม่ให้โลกหมุนไปสู่ความแตกดับเร็วเกินไป จึงเป็นเหมือนลูกตุ้มที่ถ่วงโลกไว้ให้มีชีวิตอยู่ยืนนานกว่าที่จะปล่อยให้หมุนจี้ไปตามอำนาจตัวมันเอง ธรรมนั้นไม่มีใครตั้งขึ้น เป็นของมีอยู่เอง เป็นแต่มีผู้ค้นพบ และเป็นความจริงอันเด็ดขาดอยู่ในตัว. สิ่งใดที่ตั้งขึ้นสิ่งนั้นหาใช่ธรรมในที่นี้ไม่ และไม่มีความจริงในตัว เพราะถูกตั้งขึ้นได้ และมีคนตั้งขึ้น ธรรมที่แท้จริงใครตั้งไม่ได้ แม้พระพุทธรเจ้าก็ทรงตั้งขึ้นไม่ได้ เป็นแต่ทรงค้นพบด้วยอำนาจพระปัญญา แล้วทรงนำมาสอนสัตว์ คนเราเกิดมาในท่ามกลางอวิชชา จึงไม่มีความรู้หรือมีแต่ความรู้ที่ผิด ซึ่งมีผลเท่ากับความรู้ไม่รู้ หรือบางอย่างจะให้โทษยิ่งกว่าความรู้ไม่รู้ไปเสียอีก. ธรรมหรือกฎความจริงที่มีอยู่เองแล้ว จึงไม่ปรากฏต่อเรา เราทราบข้อนี้ได้ตรงที่เราทำผิดกฎความจริงของธรรมชาติ. และเราทราบที่เราทำผิดได้ ตรงที่เรากำลังไม่ได้รับความสุขชนิดที่เรามีความพอใจอยู่เสมอได้. เรายังไม่ได้ความอยู่หรือความมีความ

เป็นที่ถูกใจตรงความประสงค์ของเราทุก ๆ อย่างและแล้วเราก็ไม่ทราบว่ามันเป็นเพราะเหตุไร
นั่นแหละคือข้อที่ว่า แม้ความจริงมีอยู่ เราก็กินทราบไม่ จนกว่าเราจะมีปัญญาเสียก่อน.

พระผู้มีพระภาคเจ้า ทรงค้นพบความจริงด้วยพระปัญญาของพระองค์เองก่อนแล้วสอน
ให้เรารู้หรือเข้าใจความจริงอันนั้นตามพระองค์ได้ง่ายขึ้น จนสามารถดำรงจิตใจที่ตั้งอยู่ได้ในสภาพ
ที่ไม่มีความทุกข์อันใดมารบกวนได้ และเรามีความพอใจในชีวิตของเราอย่างชุ่มชื่นเยือกเย็น
อยู่เสมอ โลกกำลังกระหายต่อความพ้นทุกข์อยู่แล้ว ฉะนั้นพอพระองค์ทรงอุบัติขึ้นสั่งสอนธรรม
แม้ไม่ต้องร้องเชื้อเชิญ สัตว์ที่มีปัญญาก็ยินดีและพร้อมอยู่เสมอที่จะรับเอาธรรมจากพระองค์
ในส่วนหลักวิชา และนำไปประพฤติจนบังเกิดผลในทางใจ สมตามที่ตนหวังคือ สภาพที่ใจไม่มี
ความทุกข์อีกต่อไป เมื่อเกิดมีคนที่สามารถรับเอาธรรมชนิดนี้ และเกิดมีมากขึ้นด้วยการสั่งสอน
กันสืบมา ธรรมก็เป็นสิ่งที่ปรากฏแก่ดวงใจของสัตว์โลกมากขึ้น ก็มีอิทธิพลในการที่จะจูงสัตว์โลก
ไปในแนวของธรรมมากขึ้นหรือกล่าวอีกอย่างหนึ่งก็คือเป็นลูกตุ้ม ที่ถ่วงโลกให้หมุนไปหาความลุ่ม
จมช้าเข้านั่นเอง. แม้ว่าผู้ที่รู้ธรรมโดยตรงนั้นจะมีความสุขของตนเองอย่างเต็มเปี่ยมไปผู้หนึ่ง
เป็นส่วนตัวแล้ว ก็ยังมีอิทธิพลที่จะดึงดูดน้ำใจผู้อื่นอีกเป็นจำนวนมากให้ดำเนินตาม จึงเกิดเป็น
ลูกตุ้มถ่วงขึ้นได้ด้วยอาการอย่างนี้. ธรรมิกบุคคลในโลก เปรียบเหมือนผู้จะออกทะเลคนเดียว
เป็นฝ่ายค้านอีกฝ่ายหนึ่ง ซึ่งออกความคิดอย่างหลับตาปล่อยโลกให้เป็นไปในทางลุ่มจม และ
เดือดร้อนโดยไม่รู้สึกรู้สีก ฉะนั้นถ้าธรรมิกบุคคลยังมีมากขึ้นเมื่อใด ลูกตุ้มที่ถ่วงก็ยิ่งหนัก และถ่วงได้
มากขึ้นเพียงนั้น ในบัดนี้ประมาณกันว่ามีพุทธบริษัทในโลกไม่น้อยกว่าหนึ่งในสาม ของพลโลก
ทั้งหมด. จำนวนคนเหล่านี้ย่อมเป็นส่วนที่ถ่วงให้โลกหมุนไปหาการลุ่มจมเป็นไฟช้าเข้าตามส่วน
ในระหว่างที่ยังไม่ลุ่มนี้ เพราะมีความถ่วงให้ช้าอยู่ มีคนอื่นอีกเป็นจำนวนมากหรือทั้งโลก ปล่อยให้
ได้รับความผาสุกไปด้วย จึงกลายเป็นการอำนวยความสะดวกให้แก่โลกทั้งสิ้นไปในตัว ซึ่งควรที่สัตว์ทุก
ถ้วนหน้าจะพึงรำลึกถึงหิตคุณอันนี้ของพระพุทธเจ้า และการที่โลกหมุนไปหาความลุ่มจมช้าเข้า
นี้เอง ชื่อว่าเกิดการปฏิวัติขึ้นในตัวประวัติศาสตร์เองโดยไม่รู้สึกรู้สีก ซึ่งถ้ามิฉะนั้นโลกจะต้องดำเนิน
หรือมีฉากในทางประวัติศาสตร์เป็นอย่างอื่นไปแล้ว ถ้าเราจะปล่อยให้มันเป็นไปตามอำนาจ
กิเลสตัณหาของโลกล้วน ๆ โดยไม่มีธรรมเข้าคุ้มครองหรือแทรกแซง.

ข. การปฏิวัติที่เกิดขึ้นแก่สังคมมนุษย์

อินเดียในสมัยที่พระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอุบัติขึ้นนั้นมี การถือขึ้นวรรณะ ตามลัทธิพราหมณ์
แบ่งคนออกเป็น 4 พวก คือ กษัตริย์ พราหมณ์ พลเมืองธรรมดาที่เรียกว่า ไวศยะ และพวกทาส
หรือที่เรียกว่าศูทร รวมทั้งพวกที่ต่ำกว่า เช่นพวกจันทาลด้วย. สามพวกแรกเป็นพวกสูง และ
สูงกว่ากันอยู่ตามลำดับ ส่วนพวกหลังนั้น ตามลัทธินั้นคล้ายกับไม่รับรองว่าเป็นมนุษย์ เขาไม่ยอม

ให้พวกศูทรเข้าโบสถ์ ไม่ยอมให้ได้เรียนหรือฟังพระเวท ไม่รวมบ่อน้ำ ไม่รวมหนทาง และถ้าบังเอิญว่า พวกศูทรผ่านมาพบเข้ากับพวกชั้นสูง เขาปรับให้เป็นความผิดของศูทรนั่นเอง และได้รับโทษซึ่งทารุณ. เขาก็ว่าพวกกษัตริย์สร้างขึ้นจากแขนของพรหม พวกพราหมณ์สร้างขึ้นจากปาก พวกไวศยะสร้างขึ้นจากกระเพาะ และพวกศูทรถูกสร้างขึ้นจากเท้าของพรหมดังนี้. พวกศูทรจำนวนล้าน ต้องกลายเป็นพวกที่อดทนระอาใจของผู้อื่น คล้ายกับว่าของเน่าที่ไปปนอยู่ในท่ามกลางกองดอกไม้อันมีกลิ่นหอม การสมาคมจึงเจือไปด้วยการถือตัว การเกลียดกัน และการสบประมาทอย่างรุนแรง มีภาระที่น่าอับอายแทรกแซงอยู่ทั่วไป เพราะว่าแม้ว่าพวกวรรณะสูงจะรังเกียจ และเหยียดหยามทำทารุณต่อวรรณะต่ำอยู่เพียงใด ก็ยังต้องติดต่อกับพวกทาสเหล่านั้นอยู่นั่นเอง ภาพแห่งความทารุณจึงคงมีอยู่ทั่วไปในวงการสมาคม ซึ่งเป็นเหมือนกับสีดำอันร้ายอยู่เป็นแห่ง ๆ ในพื้นที่ขาวหรือเหลือง ฉะนั้นใครก็ตามที่ ครั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอุบัติขึ้นพระองค์ท่านสั่งสอนว่าคนเราจะเป็พราหมณ์ เพราะเหตุสักว่าบิดามารดาเป็นพราหมณ์หาได้ไม่ แต่จะเป็นพราหมณ์ได้ก็ด้วยการประพฤติตนตามแนวธรรมคือประพฤดีดี. และในการประพฤดีดีนั้นทำได้ทุกคนไม่จำกัดว่าจะเป็วรรณะไหน. ในการประพฤดีธรรม ไม่มีกษัตริย์ ไม่มีพราหมณ์ ไม่มีไวศยะ และไม่มีศูทร. เพราะฉะนั้น คนเราจะเป็อะไรก็ได้ทั้งนั้นแล้วแต่การประพฤดีของตนเอง การเป็กษัตริย์หรือพราหมณ์ด้วยเหตุสืบจากบิดามารดานั้นไม่ช่วยได้ เพราะว่าแม้จะมีกำเนิดจากบิดามารดาที่เป็กษัตริย์ พราหมณ์ ไวศยะ หรือศูทร ก็ตาม เมื่อประพฤดีผิดธรรมแล้ว ย่อมจมลงไปในรรกเหมือนกัน โดยไม่แตกต่างกัน และไม่มีข้อยกเว้นให้แก่ใครเป็พิเศษ ถ้าประพฤดีถูกธรรม ก็จะได้ไปสู่อุศลและเป็นสุขเหมือนกัน โดยทำนองเดียวกันดังนี้. ครั้นมีคณันต์ถือและทำตามคำสั่งสอนของพระองค์มากขึ้น จนกระทั่งถึงพวกราชาและมหाराชา พวกศูทรก็ค้อมมีโอกาสได้หายใจด้วยอากาศที่บริสุทธิ์ สดใสเยือกเย็น ปราศจากลมอันทารุณได้มากขึ้น. ฉากของมนุษย์ในด้านการสมาคมก็เปลี่ยนไปโดยควรแก่เหตุ. ภาพทารุณที่เคยปรากฏในวงการสมาคมระหว่างวรรณะทั้งสี่ก็ค่อยจางหายไป พื้นที่ขาวในดวงใจของมนุษย์เหล่านั้นก็มีสีขาวอันสม่ำเสมอมากขึ้น มีจุดหรือทางดำน้อยลง.

อีกอย่างหนึ่ง สตรีในกาลก่อนเป็สิ่งที่เคยถือกันว่าเป็นทรัพย์สมบัติชนิดหนึ่ง ในตอนแรกก็เป็ทรัพย์ของบิดามารดาที่เลี้ยงไว้สำหรับขายให้แก่บุรุษในตระกูลที่จะมาขอซื้อเอาไป ครั้นผู้ที่เป็นสามีซื้อเอาไปแล้วก็ถือเสมือนหนึ่งทรัพย์หรือสัตว์เลี้ยงชนิดหนึ่ง ปราศจากสิทธิ์และเสียงใด ๆ เพราะเชื่อกันว่าสตรีเป็มนุษย์ที่ไม่มีอะไร ๆ สมบูรณ์แบบผู้ชาย จึงไม่ใ้การศึกษาแก่สตรี สตรีก็มิอันที่จะไปในทางเสื่อมเสียมากขึ้น จึงกลายเป็นธรรมเนียมถือกันว่า สตรีไม่ควรถูกยกขึ้นมาเทียบบุรุษทุก ๆ อย่างให้อยู่ในอำนาจของฝ่ายชายฝ่ายเดียว. จุดดำได้เกิดขึ้นแก่เพศ

ที่เป็นมารดาของโลกอย่างเปื้อนไปหมด ทั้งที่บุรุษผู้ถือลัทธินี้ก็ต้องเกิดมาจากสตรีนั่นเอง ครั้น พระองค์ทรงอุปติขึ้น ทรงรับรองข้อที่ว่าสตรีสามารถบรรลุผลเช่นเดียวกับบุรุษ โดยไม่มี ข้อแตกต่าง และตรัสข้อปฏิบัติสำหรับสตรีเพื่อ “เอาชนะ” ได้ทั้งโลกนี้และโลกหน้า คือความ มีหน้ามีตา ในทางสมาคม และการไปสู่สุคติสวรรค์โดยเท่าเทียมกับผู้ชาย ให้รู้จักหน้าที่ของตัว ที่จะพึงปฏิบัติต่อสามี สามีก็มีหน้าที่อีกอย่างหนึ่งอันจะพึงปฏิบัติต่อภรรยา และให้ทั้งสองฝ่าย ถือเสมือนที่จะพึงกระทำต่อกัน โดยเท่าเทียมกัน การยกสถานะสตรีเช่นนี้ ปรากฏในตระกูลวงศ์ ของพระองค์คือพวกศากยะมาก่อนแล้ว โดยที่ถือว่าสตรีเป็นเพศที่ควรยกย่อง ไม่ยอมให้ไปกับ พวกที่มีเชื้อชาติต่ำกว่า แม้จะมีอำนาจ และสตรีควรมีสติที่จะปฏิเสธ หรือไม่ถูกยกให้แก่บุรุษ ที่ไม่มีคุณสมบัติทัดเทียมกัน, หรือกล่าวอย่างสั้น ๆ ก็คือว่าเกียรติยศของสตรีเป็นสิ่งที่จะต้อง พิจารณาอยู่อย่างรอบคอบ สุขุม ข้อนี้ทำให้สตรีพวกศากยะก้าวออกจากประตูเรือน บวชใน สำนักภิกษุณีได้ โดยปราศจากการขัดขวางของฝ่ายชาย และธรรมของพระองค์ ซึ่งมีผู้นับถือกัน มากขึ้นสืบมาในตอนหลัง ได้ช่วยยกสถานะของสตรีให้สูงขึ้นอย่างประจักษ์ มีสิทธิและโอกาส ที่จะทำการกุศลและการศึกษาตามประสงค์ของตนมากขึ้นทั่ว ๆ ไปในประเทศที่รับนับถือพุทธ- ศาสนา

อีกอย่างหนึ่ง อินเดียนในสมัยโบราณมีธรรมเนียม บุษายัญญ์ ด้วยเนื้อและเลือดทั้งของ สัตว์และมนุษย์ โบสถ์ส่วนมากคือโรงฆ่าสัตว์ ที่แดงไปด้วยเลือดและไฟที่ส่งควันตลบ ผู้มีทรัพย์ และอำนาจ จัดให้พวกนักบวชประกอบกรบุษายัญญ์เพื่อไถ่ถอนบาปของตน และช่วยให้ตน มีความเจริญยิ่งขึ้นไปตามลัทธิที่เชื่อกันอยู่ พวกนักบวชเหล่านั้นช่วยทำพิธีให้บาปของผู้เป็น เจ้าของยัญญ์นั้น ตกลงรวมกันอยู่ที่ศีรษะของสัตว์ที่จะฆ่าแล้วพินมันเสีย โดยไม่มีขณะที่มันอาจ สำนึกถึงรสของความเจ็บและความตาย เขาโลहितรองใส่ถาดมาเผาไฟสมณาคณะพระเป็นเจ้าใน เบื้องบน ศัตรูย่อมตอบแทนศัตรูด้วยเลือดและชีวิต. การริษยาอาฆาตจองเวรแก้แค้นถือกันว่าเป็น เกียรติยศ. ไม่ถือกันว่าการให้อภัยเป็นสิ่งที่ควรนิยม ครั้นพระผู้มีพระภาคเจ้าทรงอุปติขึ้น พระองค์ทรงสอนว่า ความบริสุทธิ์และไม่บริสุทธิ์เป็นของเฉพาะตัว คนอื่นจะช่วยทำคนอื่นให้ เสร้าหมองหรือบริสุทธิ์หาได้ไม่. กรรมเป็นสิ่งเด็ดขาดแน่นอนในข้อที่ว่าทำเช่นไรต้องได้ผลเช่นนั้น และผู้ทำนั่นเองเป็นผู้รับผล ไม่มีการไถ่ถอนสับเปลี่ยนกันได้ด้วยอำนาจหรือด้วยทรัพย์ หรือ สิ่งอื่น ๆ เวรย่อมไม่ระงับด้วยเวร แต่จะระงับเพราะความไม่ผูกเวรของฝ่ายใดฝ่ายหนึ่ง และ การให้อภัยเป็นความกล้าหาญของนักปราชญ์ แม้พวกคนพาลจะถือกันว่าเป็นความขลาดหรืออะไร ก็ตาม สัตว์ทุกชนิด รู้จักรักชีวิตเหมือนมนุษย์และเท่ากันกับมนุษย์ และตกอยู่ในภาวะอันหนัก เพราะถูกความแค้นความเจ็บและความตายครอบงำเช่นเดียวกัน ควรที่จะเป็นทุกขียากด้วยกัน ดีกว่าที่จะล้างผลาญกัน ซึ่งเป็นการกระทำอย่างลัทธิตาและน่าละอายยิ่งขึ้น. ครั้นมีผู้นับถือศาสนา

ของพระองค์มากขึ้น ธรรมที่ทรงนำมาสั่งสอนนั้น ก็ยังมีอิทธิพลในดวงใจของมนุษย์ที่เคยนิยม การฆ่าและการจองเวรมากขึ้น. ซึ่งช่วยให้เขาบรรเทาความโหดร้ายนั้นลงเสียได้ตามควรแห่งธรรม ที่ได้ศึกษา ครั้นแพร่หลายไปถึงชั้นพระราชาก็มีกฎหมายบัญญัติห้ามการฆ่าสัตว์ และตั้ง โรงพยาบาลขึ้นสำหรับสัตว์เดรัจฉาน ดังที่ปรากฏอยู่ในศิลาจารึกของพระเจ้าอโศกแทบทั่วไป ทั้งอินเดีย หรือชมพูทวีปสมตามที่พระราชาราชองค์นี้มีอาณาจักรอันกว้างขวาง เพราะทรงอาศัย อำนาจธรรมเป็นเครื่องปราบและขยายอาณาจักร อันปรากฏตามประวัติศาสตร์ว่าทรงขยาย อาณาเขตได้กว้างกว่ากษัตริย์องค์ใดในอินเดีย. การปฏิวัติได้เกิดขึ้นในดวงใจของประชาชน จนถึงกับทำให้โรงฆ่าสัตว์ชนิดที่หุ้มคลุมอยู่ด้วยลักษณะของโบสถ์นั้นลดจำนวนน้อยลงไป และมีโรงพยาบาลสำหรับสัตว์ที่เจ็บป่วยเกิดขึ้นแทนดังกล่าวแล้ว นี่คือรอยแห่งพระพุทธคุณ ที่จารึก ติดอยู่ในประวัติศาสตร์ของอินเดีย และประเทศใกล้เคียงเท่าที่ธรรมอาณาจักรของพระเจ้าอโศกราช แผ่ไปถึง. และลากรอยของมันสืบต่อมาจนกระทั่งบัดนี้ ได้แผ่ไปในประเทศอื่นโดยกว้างขวาง จนกระทั่งเกิดมีชนหมู่มากที่ถือไม่กินเนื้อสัตว์เพราะอาศัยรัศมีธรรมของพระองค์ก็มี โดยเฉพาะอย่างยิ่ง คือพุทธบริษัทที่ปฏิญาณตนไม่เสพเนื้อสัตว์ตลอดชีวิตหรือบางคราว สัตว์ไม่ถูกฆ่า หรือเป็นเหตุให้ถูกฆ่าเพราะชนพวกนี้ หรือในวันที่กำหนดเป็นวันทางศาสนานั้น มีจำนวนมากมาย เหลือที่จะนับได้ ซึ่งเป็นเสมือนการปิดเสียซึ่งล้าธารของโลหิต อันเคยไหลนองให้หยุดไหล หรือน้อยลง ซึ่งย่อมทำให้ฉากแห่งประวัติศาสตร์เปลี่ยนแปลงไปอย่างยากที่จะพิจารณาเห็นได้ง่าย ๆ เพราะปฏิวัติอันนี้มีในสังคม หรือสมาคมส่วนใหญ่ของมนุษย์เป็นมูลฐาน

เมื่อย้อนมามองดูอีกครั้งหนึ่ง จะพบว่า สังคมใดหนักแน่นในพุทธธรรมแล้ว การเหยียด ชั้นวรรณะของกันและกัน จะไม่มีในสมาคมนั้น ๆ จะมีแต่ความวางตนเสมอ พร้อมเพรียงสามัคคีกัน ก่อก่อการะของประเทศชาติ. การยกสถานะของสตรีและการให้อภัยด้วยความเมตตากรุณา ย่อม หาได้ง่ายในสมาคมนั้น มนุษยชาติส่วนใหญ่จึงได้มีรูปทางประวัติศาสตร์ แปลกไปกว่าตามที่ จะปล่อยให้นั้นหมุ่นไปเอง โดยปราศจากหลักธรรมของพระองค์เข้าเกี่ยวข้อง ด้วยประการฉะนี้

ก. การปฏิวัติทางศาสนา

จากประวัติศาสตร์ของปรัชญาทั้งหมด บรรดาที่มีในโลกนี้ เราจะพบหลักสำคัญได้อันหนึ่งว่า พุทธศาสนาได้สอนสิ่งที่ใหม่ และแปลกจนถึงกับตรงกันข้ามกับหลักปรัชญานั้น ๆ ให้แก่โลก ซึ่งจะได้ยกมาวินิจฉัยโดยย่อ ๆ เป็นลำดับไป.—

ทฤษฎีทางปรัชญา ที่พระผู้มีพระภาคได้ทรงเผยให้แก่โลก ชนิดที่ไม่เคยมีใครสอนมาก่อน ก็คือ กฎอันว่าด้วยอนัตตา ไม่มีสิ่งใดที่เป็นอัตตาคือตัวตน. มติในลัทธิอื่น ย่อมสอนว่ามีอัตตา

ที่เป็นตัวเรา ไม่อย่างใดก็อย่างหนึ่ง ถึงแม้จะได้ปฏิเสธบางส่วน (เช่นร่างกายเป็นต้น) ว่าเป็นอนัตตามิใช่ตัวเราไปแล้วก็ตาม. ในยุคพุทธสมัย มีลัทธิที่สอนอย่างสูงที่สุด ก็คือลัทธิที่สอนให้ศึกษาปฏิบัติ จนรู้จักตัวอาตมันหรืออัตตาที่หลุดพ้นแล้วจากโลกียธรรมอันห่อหุ้มอยู่ อันเป็นสภาพชนิดหนึ่ง ที่ไม่รู้จักตายหรือแม้แต่แปรผัน, คือเป็นอสังขตะ, นั่นแหละว่าเป็นตัวอาตมันหรือตัวเราที่แท้จริง, แทนที่จะยึดถือร่างกายหรือจิตตามธรรมดาว่าเป็นตัวเรา. แต่พระผู้มีพระภาคเจ้าได้ทรงประกาศขึ้นว่า สิ่งที่เป็นอสังขตะคือไม่ตายและไม่ผันแปรเพราะไม่มีการเกิดและไม่มีเหตุปัจจัยปรุงแต่งได้นั้นเป็นสิ่งที่มิใช่อยู่ แต่มันหาใช่เป็นอาตมันหรือตัวตนของใครไม่. มันเพียง "สิ่งธรรมดา" ล้วน ๆ เช่นเดียวกับสิ่งอื่น ๆ ที่เป็นพวกสังขตะคือรู้จักตายและแปรผันเพราะมีเหตุปัจจัยปรุงแต่งได้นั้นเหมือนกัน, และข้อสำคัญนั้นมีอยู่ว่า จิตจะได้รู้ถึงสถานติสุขอันแท้จริง และถึงที่สุดจริง ๆ นั้น ต้องเป็นจิตที่ปราศจากความเข้าใจ และความยึดถือว่ามีอัตตาหรือเป็นอัตตาเท่านั้น ถ้ายังบัดว่าเป็นอัตตาเพียงบางอย่างและยึดถือว่าเป็นอัตตาบางอย่างดังกล่าวมาแล้ว แม้สิ่งนั้นจะสูงสุดเพียงไร ก็ยังหาใช่เป็นการหลุดพ้นที่แท้จริงและถึงที่สุดของจิตไม่. เป็นอันว่าพุทธศาสนาปฏิเสธอัตตาโดยสิ้นเชิง และประวัติศาสตร์ย่อมแสดงชัดอยู่ในตัวเองทันทีว่า ก่อนหน้านั้นโลกไม่เคยได้ยินคำว่า สัพเพ ธมฺมา อนัตตา "สิ่งทั้งปวงเป็นอนัตตา" เลย. โลกเพิ่งจะมาได้ฟังเมื่อพระพุทธองค์ทรงประกาศขึ้น. และได้รู้ถึงภูมิธรรมชั้นใหม่ กล่าวคือความปล่อยวางสิ่งทั้งปวงโดยเด็ดขาดได้เช่นนี้. จึงกล่าวได้ว่าทฤษฎีอันนี้ (คือที่ว่าสิ่งทั้งปวงเป็นอนัตตา) มีอันเดียวเฉพาะในพุทธศาสนาเท่านั้น. ลัทธิอื่น ๆ ทั้งหมด มีจุดหมายอยู่ที่หา "อัตตาหรือชีวิตอันแท้จริง" ให้พบ, แต่พุทธศาสนาประกาศขึ้นว่า อัตตา หรือชีวิตอันแท้จริงนั้น ไม่มีเลย. แม้ว่าอสังขตะธรรมจะเป็นสิ่งไม่ผันแปร และตั้งอยู่ตลอดอนันตกาลเพียงไรมันก็หาใช่เป็นชีวิตหรือเป็นอัตตาไม่.

ตามประวัติศาสตร์แห่งธรรมปฏิบัติ เราอาจพบได้อย่างแจ่มแจ้งว่า ก่อนหน้านั้น มีแต่แนวปฏิบัติเพียงสองสายคือ พวกหนึ่งคล้อยไปตามกระแสโลก ยังเกี่ยวข้องอยู่กับกามคุณ หรือหาความอร่อยทางกายพร้อมกันไปด้วย. อีกพวกหนึ่งก็ถึงกับทรมานกายให้แสนแค้น โดยมีหลักว่าทรมานได้เพียงไรก็ยิ่งเป็นการปล่อยวางกาย ไม่เห็นแก่กายและเป็นการหลุดพ้นได้เพียงนั้น ไม่เคยมีใครได้ยินหรือได้ยินหลักว่า มัชฌิมาปฏิปทา อันคลุกเคล้าไปด้วยปัญญาและกว้างขวางเหมาะสมสำหรับคนทั่วไปดังที่พระองค์ทรงบัญญัติขึ้น. ไม่มีใครเคยได้ยินคำว่า อริยสัจ อันเป็นกฎแห่งเหตุผล และคนเราจะพ้นทุกข์ได้ก็ด้วยการกระทำที่ตรงตามกฎแห่งเหตุผลเท่านั้น. การอ้อนวอนการบูชาขัญญูไม่เป็นไปตามกฎแห่งเหตุผล.

ก่อนที่พระองค์อุบัติขึ้น ถ้ามีใครถามว่า คนเราตายแล้วเกิดอีกไหม? ก็จะมีคนตอบต่าง ๆ กัน คือ 1. ตอบว่า เกิดอีก, 2. ตอบว่า ไม่เกิดอีก, 3. ตอบว่า เกิดอีกก็มี ไม่เกิดอีกก็มี

แต่คำตอบทั้ง 3 ชนิดนี้ ผิดหลักพุทธศาสนา ถ้ามีใครทูลถวายพระองค์เช่นนั้น พระองค์ก็จะตรัสตอบมีหลักว่าที่แท้จริง คนเราไม่มี มีแต่การควบคุมเข้ากับการแยกออก และการผันแปรไปของธรรมชาติพวกหนึ่ง ซึ่งมีเหตุปัจจัยปรุงแต่งและผลก็ใสไป. เมื่อขาดเหตุขาดปัจจัยมันก็หยุด หรือดับ แท้จริงทุกส่วนของสิ่งที่เรียกว่า คนเราหรือตัวเรา ก็เปลี่ยนแปลงเป็นอันอื่น อยู่ทุก ๆ ประมาณ และทุกขณะจิตอยู่เองแล้ว หาสาระที่จะเรียกว่า คนเรา ตรงไหนหรือเวลาไหนมิได้. หรือแม้จะหมายความว่าคนเราก็คิดหรือตายตรงร่างกาย เราก็งงกลัวลงไปไม่ได้ว่าบางคนก็คิดอีก หรือบางคนไม่เกิดอีก. คงกลัวได้แต่เพียงว่า ย่อมแล้วแต่เหตุ. ถ้าเหตุเพื่อจะให้เกิดอีกก็มี มันก็เกิด. ถ้าหมด ก็ไม่เกิด. แต่อย่างไรก็ตามการตอบเช่นนี้ยังไม่ตรงตามความจริง. เพราะตามกฎแห่งวิญญูสงสารนั้นมีแต่เพียงธรรมชาติสายหนึ่ง ซึ่งไหลเชี่ยวเป็นเกลียวไปด้วยความเปลี่ยนแปลงไม่หยุดหย่อน จนกว่ามันจะหมดตัวแล้ว โดยที่ต้นเหตุของมันถูกทำลายเสีย คำว่าเกิด -- แก่ -- ตาย -- หรืออื่น ๆ เป็นเพียง "คำสมมติ" ที่เราจับไปสวมเข้า ที่ระยะ หรือตอนใดตอนหนึ่งของ "สายอันยืดยาว" สายนี้เท่านั้น. เพราะฉะนั้นการกลัวว่าจะขาดตายตัวลงไปว่า เกิดอีกหรือไม่เกิดอีก. บางคนเกิด บางคนไม่เกิด. อย่างใดอย่างหนึ่งนี้เกิดจากความจริงซึ่งพุทธศาสนาแล้ถึง สรุปว่า พระพุทธองค์เป็นผู้เปิดเผยหลักอันละเอียด เหตุผลหรือที่เรียกว่าเรียกกับตนเองมีชื่อว่า วิทยาศาสตร์ (Scientific) เป็นคนแรก. เป็นบุคคลแรกในโลกที่ปรากฏว่า สิ่งที่เราเรียกกันว่าคนหรือตัวเรานั้น เป็นเพียงส่วนหนึ่ง ๆ ของเกลียวอันมีความหมุนเวียนของสิ่งซึ่งเป็นเอกตณฺหะหนึ่ง ๆ แท้ที่จริง คนเราไม่มี มีแต่สังขารย่อย ๆ หลายส่วน จับกลุ่มเข้าแล้วหมุนไป ๆ ซ้ำทั้งนี้ยังมีอำนาจแห่งเหตุที่ทำให้ปรากฏตัวว่ามีตัวตนอยู่ได้. แต่ทั้งในขณะที่มันหมุน หยุดหมุนบ้าง และไม่มีตัวอะไร นอกจากความว่างจากสิ่งเหล่านี้. จึงกล่าวได้ว่า มีแต่โลกิยธรรมที่หมุนไปตามเหตุ ปรากฏอยู่ซ้ำขณะที่มีเหตุ และหมุนไป ๆ จนกว่าจะถึงที่สุดเมื่อสิ้นเหตุที่นั่น. ถ้าถามว่า "คนตายแล้ว เกิดหรือไม่" ก็ตอบว่า คนไม่มี. จะเอาอะไรมาตายหรือเกิด. มีแต่กลุ่มของสิ่งที่หมุนไปตามอำนาจแห่งเหตุ จนกว่าจะหมดเหตุยังมีเหตุก็หมุนไปหมดเหตุก็หยุดหมุน.

นอกจากนี้ ยังอาจกล่าวได้เสียไปว่าพระพุทธองค์เป็นคนแรกที่ปรากฏภาพ มิให้มีการเชื่อมั่นตามคำเรา เชื่อมั่นคำทูล เชื่อศรัทธาธรรมนิยมประโยชน์ หรือเชื่อด้วยภาวศรัทธาตรงตามเหตุผล ซ้ำแล้ว ตามหลักที่ปรากฏอยู่ใน กาลามสูตร และทรงวางหลักว่าไม่ว่าใครก็อย่าคิดค้านกัน ถ้าปัญหาทางปรัชญา ที่เป็นปัญหาโลกแตก ดังเช่นเรื่องทิวฐิจิเบ ที่แก้ปัญหาเพื่อเมืองในสมัยพุทธกาล. ทรงสรุปใจความว่า ข้อนี้ มิใช่เป็นปัญหาที่ต้องสงสัย แต่เป็นเพียงสภาพความจริงชนิดหนึ่งที่เราจะต้องเข้าใจถึงอย่างเดียวก่อนแล้วและที่ด้วยการปฏิบัติอันเป็นภายในอย่างเดียว และอสังขารของตนโดยเฉพาะ. จึงจะเข้าใจได้ การอภัยขอโทษเราเป็นเพียงคำเขมลาต.

หลักคำสอนดังกล่าวมาทั้งหมดนี้ คือ ประทีปดวงใหม่ ที่พระพุทธองค์ทรงจุดขึ้นและทรงส่งให้สัตว์โลกก้าวไปสู่ความพ้นทุกข์ โดยอาการที่ผิดแปลกไปจากที่ถ้าหากว่าโลกจะมีได้รับแสงจากประทีปดวงนี้. และโดยเหตุนี้จึงทำให้ทิวทัศน์แห่งประวัติศาสตร์ในด้านปรัชญาหรือธรรมวิทยา ได้เปลี่ยนรูปไปอย่างมากมาย และความเปลี่ยนแปลงอันนี้ ย่อมเป็นผลเกิดมาจากการปฏิบัติทางศาสนา ซึ่งมีมูลฐานมาจากพระองค์โดยเฉพาะ, เมื่อลัทธิใหม่นี้ มีอิทธิพลเหนือชาวโลกแทนลัทธิเก่า (ดังที่กล่าวแล้วในตอนต้น ๆ มีพระเจ้าอโคกราช เป็นตัวอย่าง) มากขึ้นแล้ว, รอยจารึกแห่งพระพุทธคุณ ที่ฝังลึกอยู่ในสายอันยาวยืดยาวของประวัติศาสตร์โลก ก็ย่อมมีปกคลุมอยู่โดยทั่วไป, และเราก็จะพอมองเห็นได้ว่า พระมหากษัตริย์คณาธิคุณของพระผู้มีพระภาคเจ้า นั้น จะยังคงปกคลุมประวัติศาสตร์ของโลกไปตลอดชั่วกัลปาวสาน.

เมื่อเรามองเห็นภาพแห่งการปฏิบัติทั้งที่ตัวประวัติศาสตร์, ที่มนุษยสมาคม, และที่แนวปรัชญาของโลกทั้งมวล อันเป็นมาอย่างไร โดยทั่วถึงดังนี้แล้ว เราก็เห็นได้จากปฏิวัตินั้น ๆ สืบไปว่า พระพุทธองค์ทรงเป็นบ่อเกิดแห่งคุณประโยชน์ของโลกอย่างใหญ่หลวงเพียงไร. ผลที่กระทัอนสืบ ๆ ไปจากพระคุณทั้งปวงนั้น ย่อมทั้งรอยของมันให้จารึกติดอยู่ในสายอันยาวยืดยาวของประวัติศาสตร์ยิ่งขึ้นทุก ๆ ยุค, พุทธบริษัททั้งหลายควรจะมองคั่นดูให้ครบถ้วนทั่วถึงในสมัยอันเป็นอภิรักษ์ชิตกาล เช่น วิสาขบูชานี้ ด้วยความเคารพอันหาขอบเขตมิได้จงทุกคนเกิด.

พุทธทาสภิกขุ

วิสาขมาส 2483

บทบาทของพระสงฆ์และการเปลี่ยนแปลง

1. บทบาทของพระสงฆ์และวัดในอดีต

1.1 คนไทยรู้จักวัดในฐานะเป็นศูนย์กลางของสังคม รู้จักพระสงฆ์ในฐานะเป็นบุคคลที่ตนต้องเคารพเชื่อถือ ภาวะนี้เป็นสิ่งที่กลมกลืนแทรกอยู่ในชีวิตความเป็นอยู่ของประชาชน โดยไม่รู้ตัว วัดแต่ละวัดเป็นเครื่องรวมสังคมย่อยหนึ่งเข้าให้เป็นหน่วยเดียวกัน บทบาทของวัดในฐานะศูนย์กลางของสังคมในระยะนี้ นอกจากอบรมสั่งสอนศีลธรรมแก่ประชาชนแล้ว พอสรุปได้ ดังนี้

ก. เป็นสถานศึกษา สำหรับชาวบ้านส่งกุลบุตรมาอยู่รับใช้พระ รับการฝึกอบรมทางศีลธรรม และเล่าเรียนวิชาการต่าง ๆ ตามที่มีสอนในสมัยนั้น

ข. เป็นสถานสงเคราะห์ ที่บุตรหลานชาวบ้านที่ยากจนได้มาอาศัยเลี้ยงชีวิตและศึกษาเล่าเรียนด้วย ตลอดถึงผู้ใหญ่ที่ยากจนมาอาศัยเลี้ยงชีพ

- ค. เป็นสถานพยาบาล ที่รักษาผู้เจ็บป่วยตามภูมิรู้คนสมัยนั้น
 - ง. เป็นที่พักคนเดินทาง
 - จ. เป็นสโมสร ที่ชาวบ้านมาพบปะสังสรรค์ หย่อนใจหาความรู้เพิ่มเติม
 - ฉ. เป็นสถานบันเทิง ที่จัดงานเทศกาลและมหรสพต่าง ๆ สำหรับชาวบ้านทั้งหมด
 - ช. เป็นที่ไกลเกลี่ยข้อพิพาท เป็นที่ปรึกษาแก้ปัญหาชีวิตครอบครัวและความทุกข์ต่าง ๆ
 - ซ. เป็นศูนย์กลางศิลปวัฒนธรรม ที่รวบรวมศิลปกรรมต่าง ๆ ของชาติ ตลอดจนเป็นเสมือนพิพิธภัณฑ์
 - ฌ. เป็นคลังพัสดุ สำหรับเก็บของใช้ต่าง ๆ ซึ่งชาวบ้านจะได้ใช้ร่วมกันเมื่อมีงานที่วัด หรือยืมไปใช้เมื่อตนมีงาน
 - ญ. เป็นศูนย์กลางการบริหารหรือปกครอง ที่กำนันหรือผู้ใหญ่บ้านจะเรียกลูกบ้านมาประชุมกันบอกแจ้งกิจการต่าง ๆ (ในยามสงครามอาจใช้เป็นที่ชุมนุมทหารด้วย)
 - ฎ. เป็นที่ประกอบพิธีกรรม หรือให้บริการด้านพิธีกรรม อันเป็นเรื่องผูกพันกับชีวิตของทุกคนในระยะเวลาต่าง ๆ ของชีวิต
- (ดูบทความเรื่อง “พุทธศาสนากับสังคมไทยปัจจุบัน” ของแสง จันทรงาม ใน สังคมศาสตร์ปริทัศน์ ปีที่ 6 ฉบับที่ 3.)

1.2 กล่าวได้ว่าวัดเป็นทุกอย่างของสังคม เป็นศูนย์กลางที่รวมจิตใจของประชาชน ส่วนพระสงฆ์ซึ่งเป็นตัวแทนของวัดในบทบาทเหล่านี้ ก็กลายเป็นผู้นำทางจิตใจของประชาชน เป็นศูนย์รวมแห่งความเคารพ เชื่อถือและการร่วมมือ โดยนัยนี้ วัดก็กลายเป็นหลักประกันความมั่นคงของประเทศชาติ ในฐานะเป็นที่ยึดเหนี่ยวประชาชนให้มีความสามัคคีและให้รวมตัวกันเข้าเป็นหน่วยหนึ่ง ๆ ได้

1.3 นอกจากการช่วยให้เกิดความสามัคคี ความเป็นระเบียบเรียบร้อย และการประพฤติศีลธรรมในสังคมหมู่บ้านแล้ว ฐานะของพระสงฆ์ที่ได้รับความเคารพนับถือ มีบทบาทสำคัญในการควบคุมทางสังคมระดับประเทศด้วย เพราะความเป็นที่เคารพนับถือของพระสงฆ์นั้น เป็นไปอย่างกว้างขวางทั่วทุกส่วนทุกชั้นของสังคม นับแต่พระมหากษัตริย์ลงมา

ตัดตอนและเพิ่มเติมจากคำอภิปรายของพระมหาประยุทธ์ ปยุตโต, บรรยาย ณ สยามสมาคมในการสัมมนาเรื่อง พุทธศาสนากับสังคมไทยปัจจุบัน เพื่อประโยชน์ทางวิชาการ (สยามสมาคม, 2513)

1.4 บทบาทในระดับผู้นำ ในสังคมที่ผู้ปกครองมีอำนาจสิทธิขาดผู้เดียว ถ้าผู้ปกครองขาดคุณธรรมแล้ว ความยุ่งยากเดือดร้อนย่อมเกิดขึ้นได้อย่างรุนแรง แม้คนดีมีเหตุผล เมื่อขาดเครื่องยับยั้งและมีโอกาสเต็มทีที่จะทำอะไรตามใจตน ถ้าไม่หนักแน่นจริง ก็อาจละเมิดความยับยั้งชั่งใจของตน ละเมิดเหตุผลอำนาจกิลเลสสามัญทำการเพื่อสนองความต้องการส่วนตัวได้ จึงเป็นความจำเป็นที่จะต้องมีการยับยั้งหรือควบคุมในรูปใดรูปหนึ่ง ในสังคมสมัยโบราณ แม้ว่าพระมหากษัตริย์จะทรงอำนาจสมบูรณ์สิทธิขาดพระองค์เดียว แต่พระสงฆ์ซึ่งเป็นที่เคารพนับถือของประชาชนนั้น ก็เป็นที่เคารพนับถือขององค์พระมหากษัตริย์ด้วย บางท่านอาจเป็นครูอาจารย์ของพระมหากษัตริย์มาแต่เดิม พระสงฆ์เหล่านี้จึงมีบทบาทเป็นพระอาจารย์หรือเป็นที่ปรึกษา หรืออย่างน้อยเป็นที่เคารพนับถือ เป็นที่ตั้งแห่งความละเอียด ช่วยยับยั้งการกระทำบางอย่างขององค์พระมหากษัตริย์และผู้มีอำนาจ และเป็นผู้นำเสียงประชาชนเข้าถึงผู้บริหารประเทศ

2. บทบาทที่สูญหายไป

2.1 บทบาทของวัดและพระสงฆ์ดังกล่าวข้างต้นมีความเป็นมาอันมั่นคงเป็นเวลานาน จนกระทั่งเมื่อความเจริญแบบตะวันตกเข้ามาสู่ประเทศไทยเมื่อประมาณ 70-80 ปีมาแล้ว จึงเกิดความเปลี่ยนแปลงขึ้น และเป็นการเปลี่ยนแปลงอย่างมาก

2.2 ความเปลี่ยนแปลงเริ่มจากเมืองหลวงก่อน และขยายเข้าสู่สังคมแบบตัวเมืองที่เจริญตามกันขึ้นมาในท้องถิ่นต่าง ๆ และโดยที่สังคมชนบททั้งหลายก็กำลังขยายตัวไปในทางที่จะก้าวขึ้นมาเป็นสังคมแบบตัวเมืองด้วยกันทั้งนั้น จึงเป็นที่น่าวิตกว่าบทบาทของพระสงฆ์จะค่อยสูญสลายไปจนหมดสิ้น

2.3 มูลเหตุของความเปลี่ยนแปลงและสูญสลายของบทบาทเหล่านี้ คือ

ก. ความเจริญแบบตะวันตกนำสถาบันต่าง ๆ แบบใหม่เข้ามารับเอาบทบาทเดิมของวัดไปดำเนินการเสียหมด เช่น มีโรงเรียนตามระบบการศึกษาของชาติมาแทนบทบาทที่

1. มีกิจการสงเคราะห์ของรัฐบาลแทน
2. มีโรงพยาบาล โรงแรม สโมสร โรงมหรสพ สถานเริงรมย์ อย่างบาร์ไนท์คลับ ระบบการศาล ฯลฯ มารับบทบาทข้ออื่น ๆ ต่อไป แยกกระจายบทบาททางสังคมของวัดเดิมออกไปทั้งหมด แต่ข้อนี้เป็นสาเหตุเพียงผืน ๆ ไม่สู้สำคัญ เพราะการดำรงฐานะของวัดและพระสงฆ์ไม่ขึ้นอยู่กับบทบาทเหล่านี้ทั้งหมด บทบาทบางอย่างเป็นเพียงส่วนประกอบ และบางอย่างถึงคงไว้ก็ควรเปลี่ยนรูปได้

ข. การไม่เข้าไปพิจารณาต้องรับความเจริญอย่างใหม่ร่วมกัน กล่าวคือ เมื่ออารยธรรมแบบตะวันตกเข้ามานั้น พระสงฆ์กับประชาชนซึ่งสัมพันธ์กันอยู่เป็นอันหนึ่งอันเดียวกันมาผลออกจากกันเสีย พระสงฆ์ไม่ยอมรับรู้และเกี่ยวข้องกับผู้มาใหม่ พยายามยึดถือและฝืนเอาสภาพเดิมให้คงอยู่ในท่ามกลางสังคมที่เปลี่ยนแปลงนั้นให้จงได้ ปล่อยให้ประชาชนออกไปสัมพันธ์กับผู้มาใหม่โดยลำพัง ปรับตัวเข้าหาและรับความเจริญแบบใหม่นั้นโดยลำพัง ขาดการเหนี่ยวรั้งจากพระสงฆ์ซึ่งเคยเป็นผู้แนะแนวทางแต่เดิม

ค. การสูญเสียภาวะผู้นำทางปัญญาของพระสงฆ์ ความเชื่อถือของประชาชนต่อพระสงฆ์นั้น ส่วนหนึ่งเกิดจากความเป็นผู้นำทางปัญญา เพราะแต่ก่อนพระสงฆ์วิจิตรวิชาการต่าง ๆ กว้างขวางยิ่งกว่าชาวบ้าน เป็นผู้สอนวิชาการเหล่านั้นแก่ชาวบ้าน และพระสงฆ์รู้สภาพความเป็นไปต่าง ๆ ในสังคม เข้าใจความรู้สึกนึกคิดจิตใจของชาวบ้าน มองเห็นภาพสังคมชาวบ้านทั่วถึงชัดเจน เหมือนคนยืนบนที่สูง มองเห็นภาพความเป็นไปกลางทั้งหมด คำพูดชี้แจงแนะนำต่าง ๆ ของพระสงฆ์จึงมีค่าสูง ยิ่งเมื่อรวมเข้ากับความรู้ของพระสงฆ์ ซึ่งชาวบ้านเห็นว่าท่านเป็นผู้มีคุณธรรม พูดด้วยหวังประโยชน์อย่างเดียวแล้ว ความเชื่อถือก็ยิ่งมั่นคงกลายเป็นความเคารพเชื่อฟัง

1. เมื่อเวลาผ่านไป สังคมคฤหัสถ์ที่ไปสัมพันธ์กับผู้มาใหม่ ๆ นั้น ยิ่งเห็นห่างกันออกไป หันมาดูสังคมสงฆ์ที่อยู่ในวงล้อมของตน เห็นเป็นของแปลกประหลาดคร่ำครึ ไม่สามารถเข้าใจ เหมือนผู้ที่เกิดอยู่คนละยุคคนละสมัย หรือใช้ภาษาพูดคนละภาษา พระสงฆ์ขาดความรู้อันเป็นสื่อกลางที่รู้ร่วมกันสำหรับชักนำคนเหล่านั้นเข้าหาหลักธรรมทางศาสนาที่เขายังไม่รู้จักหาทางเข้าสัมพันธ์กันไม่ได้ ยิ่งห่างเหินจากกันและไม่เข้าใจกันมากขึ้น

2. สังคมทั่วไปเห็นว่า วิชาการแผนใหม่เป็นความรู้ของผู้เจริญแล้ว ผู้ใดไม่รู้ก็เป็นคนคร่ำครึ เมื่อพระสงฆ์ไม่รู้วิชาการเหล่านี้ ฐานะของพระสงฆ์ในความรู้สึกของคนรุ่นใหม่ก็ลดต่ำลง เห็นไปว่าพระสงฆ์เป็นผู้ด้อยทางสติปัญญา ไม่เกิดความระลึกถึงด้วยความรู้สึกรศรัทธา นิยมนับถือ ไม่เห็นเหตุชักจูงให้อยากเข้ามาเกี่ยวข้อง นอกจากนั้นยังเห็นว่าวิชาการที่พระสงฆ์เล่าเรียนกันอยู่ ไม่สามารถนำไปใช้ประโยชน์ในการดำเนินชีวิตและช่วยเหลือสังคมได้

3. ข้อควรพิจารณาบางประการสำหรับกำหนดแนวทางของบทบาท

3.1 ความขาดแคลนพระสงฆ์ในท้องถิ่นห่างไกลในชนบท ถึงขนาดชาวบ้านต้องใช้วิธีการคล้ายจ้างพระไปอยู่ เป็นสภาพที่ปรากฏแล้วบางถิ่น พระที่อยู่ต้องละถิ่นไปเพราะชาวบ้านแร้นแค้นไม่มีกำลังอุปถัมภ์พระ ความขาดแคลนพระสงฆ์ บางแห่งเกิดจากมีผู้บวชน้อย และผู้บวชไม่ยอมอยู่ ณ ที่นั้น ซึ่งมีเหตุสืบเนื่องมาจากความไม่มีโอกาสก้าวหน้าในชีวิต

3.2 สภาพความเปลี่ยนแปลงทางสังคมอันเกิดจากปัจจัยทางเศรษฐกิจ มีผลกระทบต่อสถาบันสงฆ์ยิ่งขึ้น เช่น

ก. คนบวชเรียนอยู่จำพรรษาน้อยลง เปลี่ยนเป็นบวชระยะสั้น 7 วัน 15 วัน หรือ 1 เดือน เหตุเพราะการหาเลี้ยงชีพ เช่น ชาวบ้านจะทำแต่บางอย่างก็ไม่ต้องทำงานอย่างอื่นด้วย ผู้ทำการค้าก็เร่งรีบหาโอกาสในธุรกิจเพิ่มขึ้น

ข. ในสังคมหมู่บ้านต่าง ๆ แม้แต่คนเฒ่าชราาก็ไปทำบุญ ไปรักษาศีลอยู่วัดน้อยลง เพราะจะต้องเฝ้าบ้านในขณะที่ลูกหลานไปทำงานในนาในไร่ ฤดูหยุดพักงานอย่างเดิมไม่มี นาก็อาจต้องทำปีละ 2 หน หรือต้องเฝ้าบ้านเพราะมีโจรขโมยมาก เป็นต้น

ฉะนั้น สถาบันสงฆ์จะมีการเปลี่ยนแปลงปรับปรุงตนเองหรือไม่ก็ตาม สภาพการเปลี่ยนแปลงในสังคมก็ต้องมีผลต่อสถาบันสงฆ์อยู่นั่นเอง

3.3 ความสนใจที่พุ่งไปด้านหนึ่งมาก เช่น การเพ่งมองถึงความสนใจของชาวต่างชาติ การเผยแพร่ในต่างประเทศ ฯลฯ อาจทำให้ผลลึกลับหรือกลบความสนใจในสภาวะการณ์ภายในอันเป็นพื้นฐานสำคัญ เช่น สภาพการศึกษาต่ำ ความเป็นอยู่ยากแค้นของพระในชนบท ความขาดแคลนพระสงฆ์ เป็นต้น จึงจำเป็นต้องมองปัญหารอบด้านและไม่ประมาทเสมอ

3.4 ความรู้สึกและความเข้าใจที่ว่า พระพุทธศาสนาในประเทศไทยเจริญรุ่งเรืองที่สุดและเลยไปถึงว่า การศึกษาทางพระพุทธศาสนาในประเทศไทยจะต้องเจริญที่สุดด้วยนั้น ยังมีแพร่หลายทั่วไปในชาวต่างประเทศ ทั้งชาวประเทศพระพุทธศาสนาด้วยกัน และชาวยุโรปอเมริกัน ข้อนี้ให้เกิดผลความเคลื่อนไหวหลายประการ คือ ชาวต่างประเทศเข้ามาศึกษาพระพุทธศาสนากันมากขึ้น ทั้งชนิดที่เข้ามาสอบถามในเมื่อแวะเยือนเมืองไทย ที่ศึกษาระยะยาวและที่เลื่อมใสหรืออ้างว่าเลื่อมใสบวชเป็นพระก็มีเพิ่มขึ้นเรื่อย ๆ ในแง่นี้ ผลอย่างหนึ่งที่เริ่มเกิดขึ้นแล้ว คือ ความเปลี่ยนแปลงในทัศนคติที่ว่า พระไม่ควรเรียนวิชาการสมัยใหม่ กลายเป็นส่งเสริมเพราะเห็นประโยชน์ที่จะชี้แจงชาวต่างประเทศได้

3.5 ในยุคนี้พระสงฆ์รุ่นใหม่สนใจในการศึกษามาก ความสนใจใคร่ศึกษาเล่าเรียนมีแพร่หลายเช่นเดียวกับในสังคมไทยส่วนรวม พระที่ไปศึกษาต่างประเทศก็มีจำนวนเพิ่มอย่างน่าสังเกต ปัญหาการศึกษาของพระจึงไม่อยู่ที่ทำอย่างไรจะให้พระรุ่นใหม่สนใจในการศึกษาเล่าเรียน แต่อยู่ที่ทำอย่างไรจะจัดบริการการศึกษาให้เพียงพอ และทำความเข้าใจการศึกษากับสิ่งที่ต้องการให้ศึกษามาบรรจบกันได้

3.6 เสี่ยงตำหนิว่าพระสงฆ์ประพฤติไม่ดีมากขึ้น อาจเกิดจากการกระทำของคนไม่ดีส่วนน้อย แต่การสื่อสารที่ทั่วถึงในสมัยปัจจุบันช่วยกระพือความไม่ดีไปได้ง่าย แม้ว่าสภาพทั่วไปที่แท้จริงอาจไม่เสื่อมทรามไปกว่าสมัยก่อน ๆ แต่ก็ควรได้รับการพิจารณาเอาใจใส่เกี่ยวกับประสิทธิภาพของระบบการปกครองสงฆ์ระดับต่าง ๆ และการแก้ไขปรับปรุงเพื่อรักษาความดีงามไว้ให้ดีที่สุด

3.7 ศรัทธาของประชาชนที่มีต่อพระศาสนาและพระสงฆ์ ในความเห็นของบางฝ่ายว่ายังดีอยู่ บางฝ่ายว่าเสื่อมทรามน่าวิตก น่าจะเป็นที่สนใจพิจารณาให้รู้ชัดว่า ชนพวกไหนยังศรัทธาดีอยู่ พวกไหนเสื่อมถอย และศรัทธาเป็นไปในแง่ใด ควรพอใจหรือไม่ ปรับปรุงอย่างไร ถ้าศรัทธามีอยู่ในคนรุ่นเก่าที่จะหมดไป ๆ อย่างเดียวแล้วก็เป็นสภาพที่น่าวิตก ตามที่สังเกตศรัทธาที่ดีอยู่เป็นของคนรุ่นเก่า ส่วนคนรุ่นใหม่ที่น่าห่วงใยไปมีมาก อย่างไรก็ตาม การห่างเหินไปนี้อยู่ในขั้นของความไม่แน่ใจมากกว่าจะเป็นขั้นความคิดเป็นปฏิบัติ การดึงคนรุ่นใหม่เหล่านี้กลับเข้ามาจึงยังมีทางทำได้ไม่ยากนัก

3.8 น่าสังเกตว่า ในปัจจุบันที่วิทยาการก้าวหน้า ประชาชนส่วนมากกลับศรัทธาเชื่อถือในเรื่องของขลังสิ่งศักดิ์สิทธิ์มากขึ้น และดูจะมีกิจกรรมด้านนี้เพิ่มขึ้นสนองความต้องการของคนเหล่านั้นมากขึ้นตามกัน ภาวะเช่นนี้น่าจะได้รับการพิจารณาว่า ควรส่งเสริมสนับสนุนหรือไม่เพียงใด เป็นสิ่งถูกต้องเหมาะสมหรือไม่ที่จะฝากศาสนาไว้ในความอุปถัมภ์ของความเชื่อถือแบบนี้ มองในแง่หนึ่ง ภาวะความเชื่อถือเช่นนี้มักเกิดขึ้นในระยะที่บ้านเมืองเกิดความเดือดร้อน เพราะการรุกราน รบพุ่ง แย่งชิง และเบียดเบียนกัน ประชาชนไม่มีโอกาสใช้ความคิดในเรื่องลึกลับ ซึ่งแสวงหาที่พึ่งที่พอจะเข้ายึดเกี่ยวเกาะไว้ได้ ภาวะนี้จะแสดงความเป็นไปดังกล่าวหรือไม่

3.9 ลักษณะความสนใจและการแสดงบทบาทในพระพุทธศาสนาของคนสมัยปัจจุบันมีหลายแบบ เช่น แบบชอบศึกษาหลักธรรมชั้นสูงในแง่ปรัชญาสำหรับเป็นอาหารของปัญญา นำมาถกเถียงกัน ปลื้กตนอกไม่เอาธุระกับสังคม แบบบำเพ็ญศีลบำเพ็ญทาน สังสมบุญเพื่อชีวิตมีความสุขในชาติหน้า แบบศีลธรรม แบบแผนประเพณี แบบหาทางนำหลักธรรมชั้นสูงเข้าสู่ชีวิตประจำวันของสังคม เป็นต้น ควรพิจารณาว่าแบบใดจะเป็นประโยชน์ในการดำเนินชีวิตของมนุษย์ ช่วยสังคมมนุษย์ได้แท้จริง พระพุทธศาสนาและสถาบันสงฆ์ควรจะดำรงอยู่ด้วยท่าทีแบบใด ทุนและกำลังงานที่ได้ใช้ไปแล้วได้ทุ่มเทไปในแบบใดมาก และจะเป็นประโยชน์เพียงใด

3.10 มีข้อสังเกตว่ากิจการทางพระศาสนาที่ได้รับการอุปถัมภ์บำรุงจากประชาชนนั้นส่วนมากได้แก่การก่อสร้างถาวรวัตถุและปูชนียสถานต่าง ๆ และที่ได้รับความสนใจน้อยที่สุดคือ การศึกษา สภาพความนิยมนี้น่าจะสืบเนื่องมาจากคติโบราณโดยไม่เจตนา กล่าวคือ ในสมัย

โบราณการก่อสร้างเป็นความจำเป็นของถิ่น ซึ่งต้องการทุนและการร่วมกำลังกันมาก ส่วนการศึกษาสมัยโบราณยังไม่มีในรูปองค์การหรือสถาบัน เป็นภารกิจของพระสงฆ์ที่เป็นอาจารย์ จะพึงสั่งสอนอบรมศิษย์ที่มาอยู่วัดกับตนตามความเหมาะสม เป็นกิจกรรมที่แฝงในวัดทุกวัด โดยไม่ต้องการทุนและการร่วมกำลังอะไรเป็นพิเศษ ประชาชนจึงรู้จักการทำบุญ บำรุงศาสนา แต่ในรูปการก่อสร้าง อีกประการหนึ่ง สิ่งก่อสร้างเป็นวัตถุมองเห็นผลปรากฏได้ง่าย และอาจเกี่ยวกับแรงจูงใจด้านอื่น เช่น ชื่อเสียงที่จะได้เป็นต้นด้วย

3.11 ความดำรงอยู่ในด้านวัตถุ คือ การอุปถัมภ์บำรุงต่าง ๆ นั้น ส่วนมากพระสงฆ์ได้รับจากประชาชนทั่ว ๆ ไปที่มีความนับถือพุทธศาสนา อย่างศาสนาอื่น ๆ ในฐานะเป็นสิ่งสนองความต้องการทางพิธีกรรม เครื่องนำบุญมาให้แก่ตน มักไม่ได้รับจากปัญญาชนซึ่งคอยเรียกร้องความบริสุทธิ์แห่งการปฏิบัติของพระสงฆ์ และเรียกร้องคำสอนที่ถูกต้องจากศาสนา อย่างไรก็ตาม ปัญญาชนเหล่านี้ก็ควรอยู่ในความสนใจของนักการศึกษาเป็นอย่างยิ่ง ในเมื่อคำนึงถึงความมั่นคงของศาสนาในระยะยาว

4. ข้อสรุปเกี่ยวกับบทบาทในปัจจุบัน

4.1 การสูญเสียบทบาทของพระสงฆ์ เริ่มจากสังคมเมืองหลวงไปก่อน และค่อย ๆ ขยายสู่สังคมเมืองและสังคมชนบทต่อ ๆ ไป โดยนัยนี้ การที่บทบาททั้งหมดสูญสิ้นไปนั้น จะต้องกินเวลานานมาก

4.2 ในท้องถิ่นห่างไกลมาก ๆ พระสงฆ์ยังมีบทบาทหลายอย่างเหมือนเดิม แต่เพียงไป เช่น

ก. เมื่อเลิกเป็นครูสอนและดำเนินงานของโรงเรียนแล้ว ก็เปลี่ยนมาเป็นผู้อุปถัมภ์โรงเรียน เป็นผู้นำในการชักชวนชาวบ้านสร้างโรงเรียน เป็นผู้แนะแนวทางการศึกษา นำเด็กบ้านนอกมาเข้าเรียนในกรุง

ข. ส่วนวัดในกรุงก็ทำหน้าที่เป็นอย่างหอพัก ที่มีการควบคุมและฝึกหัดอบรมความประพฤติไปด้วย

ค. เมื่องานพัฒนาเข้าไปถึงหมู่บ้าน พระสงฆ์จำนวนมากก็เข้าร่วมงาน เป็นผู้นำในการเสนอความคิดริเริ่ม เป็นที่ปรึกษา และศูนย์รวมเรียกความร่วมมือในการสร้างสาธารณสมบัติและสิ่งสาธารณูปโภค เช่น บ่อน้ำ สะพาน เขื่อน ทำนบ ถนน ศาลา โรงประชุม เป็นต้น

ง. ในสังคมเมือง บทบาทของวัดก็เฟื่องมาในด้านการประกอบพิธีกรรมตามประเพณี การทำบุญต่าง ๆ งานศพ เป็นต้น

จ. นอกจากนี้ มีบทบาทของการปกครองวัด เพราะตำแหน่งบริหารส่วนใหญ่ อยู่ในเมือง และมีการสงเคราะห์คนรุ่นเก่าที่มาถือศีลฟังธรรมในวัด

4.3 การที่สังคมได้ก้าวหน้าเข้าสู่ความเจริญแบบใหม่ โดยที่พระสงฆ์ไม่มีส่วนรวม ในการเห็นวรั้งและช่วยแนะแนวทาง เมื่อเกิดปัญหาต่าง ๆ ขึ้นในสังคมอย่างมากมาย พระสงฆ์ ซึ่งอาศัยสังคมอยู่ก็รู้สึกถึงปัญหาข้อนี้ด้วย และอาศัยคุณธรรมที่มีอยู่เป็นพื้นฐานเดิม จึงเกิดความสำนึกในความรับผิดชอบที่จะต้องช่วยเหลือสังคมขึ้นอีก การเริ่มบทบาทใหม่ ๆ ของพระสงฆ์ จึงตั้งต้นขึ้นอีกครั้ง บทบาทของพระสงฆ์ในสังคมเมือง เช่น การตั้งโรงเรียนพุทธศาสนาวิน อาศิถย เป็นต้น ก็จัดเข้าในประเภทบทบาทใหม่แบบนี้ เมื่อพระสงฆ์ในสังคมเมืองเริ่มบทบาท นี้ขึ้นแล้ว สังคมนอกออกไปก็ถือแบบอย่างตาม

5. พุทธศาสนากับสังคมสมัยใหม่

5.1 เมื่อสังคมขยายกว้างขึ้น ต้องการการรวมตัวกันในขอบเขตกว้างขวาง พระพุทธศาสนาไม่เป็นเหตุขัดขวางสภาวะการณ์นี้ เพราะไม่สอนให้มีความรังเกียจกันทางเชื้อชาติ หรือให้มีการแบ่งแยกเพราะความเชื่อถือ หรือการขัดขวางทัศนะแบบเสรี เป็นต้น แต่กลับเป็น ฝ่ายสนับสนุน (สังเกตได้จากคำสอนใน **กาลามสูตร** ดูเพิ่มเติมใน บรรพต วีระสัย, **สังคมวิทยา—มานุษยวิทยา**, อรุณสภา, 2514, หน้า ข.)

5.2 เมื่อพระสงฆ์ดำรงตนในขอบเขตความสัมพันธ์ระหว่างพระสงฆ์กับฆราวาส พอเหมาะพอดีตามหลักธรรม ย่อมไม่เข้าไปแทรกแซงก้าวก่ายกิจการของรัฐ ไม่ขัดกับการปกครองประเทศ (คือแยกระหว่างอาณาจักรกับศาสนจักร)

5.3 การค้นพบต่าง ๆ ทางวิทยาศาสตร์ไม่กระทบกระเทือนหลักพระพุทธศาสนา เพราะพุทธศาสนานั้นเรื่องเหตุผล

5.4 หลักธรรมในพระพุทธศาสนามีหลักการเพื่อความรับผิดชอบและปฏิบัติตามหน้าที่ เพื่อการดำรงชีวิตอยู่ด้วยดีของผู้ปฏิบัติตามสภาพชีวิตนั้น ๆ มุ่งให้เกิดประโยชน์ทั้งแก่ตน และสังคม การที่มีเสียงว่าหลักธรรมบางอย่างขัดขวางความเจริญก้าวหน้าของสังคมนั้น ย่อมต้องเกิดจากความเคลื่อนคลาดบางประการ ซึ่งอาจจะเป็นความเข้าใจเคลื่อนคลาดของผู้กล่าว นั้นเอง หรือความเคลื่อนคลาดในการประพฤติปฏิบัติของบุคคล หรืออาจถึงกับเป็นความเคลื่อนคลาดในการประพฤติปฏิบัติของสังคมที่เชื่อถือสืบต่อกันมาก็ได้ เพราะความเคลื่อนคลาดในการประพฤติปฏิบัติ อาจเกิดจากการตีความหมายธรรมผิด เช่น สันโดษ ซึ่งมีหลักการให้รวมกำลังงาน

ทุ่มเทลงในการปฏิบัติหน้าที่เพื่อเข้าถึงจุดหมายที่ตั้งไว้ ได้ตีความหมายผิด ๆ เป็นว่าส่งเสริมความเกียจคร้านเฉื่อยชา ไม่เอาธุระในกิจของส่วนรวม เป็นต้น.

.5.5 พุทธศาสนาช่วยส่งเสริมการพัฒนาชาติได้อย่างมาก หากเข้าใจและปฏิบัติตามคำสั่งสอนอย่างแท้จริง ดู บรรพต วีระสัย, สังคมวิทยา—มานุษยวิทยา, อรุณสภา, 2514 หน้า 257—261)

5.6 วัดอาจมีบทบาทเพิ่มเติมหากโรงเรียนหรือสถาบันการศึกษาจะรับวัดใดวัดหนึ่งเข้าอยู่ในความอุปการะ ตามนัยแห่งการปฏิบัติ เช่น มหาวิทยาลัยเชียงใหม่ ได้ถือว่าวัดฝายหินอยู่ในความอุปการะ

คำสอนในพุทธศาสนาเป็นเรื่องที่ไม่เคยล้าสมัย (โดยศึกษาจากพระธรรม) แต่เหตุที่ทำให้ศาสนาพุทธดูเหมือนจะล้าสมัยเพราะว่า วิธีการสอน การใช้คำพูด การใช้ภาษา ยังคงเดิมไม่มีการเปลี่ยนแปลง ในขณะที่สังคมมีการเปลี่ยนแปลงอย่างมาก สื่อกลางระหว่างพุทธศาสนิกชนกับพุทธศาสนา อันได้แก่พระสงฆ์ กระทำตัวไม่เหมาะสมเหมือนกับการเป็นผู้ที่ได้รับความเคารพจากคนทั่วไป ดังที่มีข่าวปรากฏอยู่ในปัจจุบัน เช่นพระสงฆ์โกงเงินทำบุญ แก่งแย่งฐานันดรประพฤติน่าไม่เหมาะสมต่าง ๆ สิ่งเหล่านี้ทำให้ประชาชนเบื่อหน่าย

ถ้าจะกล่าวแล้ว การมีพระสงฆ์ในปัจจุบันโดยเฉพาะในกรุงเทพฯ แทบจะไม่มี ความจำเป็น และยังเป็นภาระสิ้นเปลืองด้วย เริ่มตั้งแต่การบวชซึ่งสิ้นเปลืองเงินเท่าไร แต่ผู้บวชก็ไม่ได้อะไรในพระธรรม เช่น บวช 10 วัน 15 วัน 1 พรรษา บุคคลเหล่านี้ไม่ได้มุ่งจะก่อให้เกิดประโยชน์แก่ศาสนา เป็นการทำให้เพื่อเหตุผลบางประการ เช่น พ่อแม่ต้องการให้บวช โดยเฉพาะถ้าบวชโดยตนไม่ยอมบวชยิ่งจะมีปัญหาเมื่อบวชไปแล้ว เพราะจะประพฤติไม่ชอบในหลักศาสนาทำให้ศาสนาเสื่อมลงด้วย ในบางครั้งการบวชก็เพื่อให้หนีพ้นจากความอดตาย หรือการไม่ต้องทำงานหาเลี้ยงตัว ถ้ามีพระสงฆ์เช่นนี้มาก ๆ การที่จะมีพระสงฆ์เป็นผู้เผยแพร่ศาสนาก็ไม่ใช่เป็นไปได้ในทางตรงข้าม โดยเฉพาะเรามีกรมการศาสนาทำหน้าที่เผยแพร่ศาสนา จัดการกิจการเกี่ยวกับศาสนาทุกด้าน ๆ ฉะนั้นถ้าผู้ทำงานในกรมการศาสนาทำงานกันจริงจัง ก็ยังไม่จำเป็นสำหรับการมีพระสงฆ์ โดยอาจหาตัวแทน เช่น การมีอนุศาสนาจารย์ทำหน้าที่ หรือเชิญบุคคลทั่วไปที่ประพฤติตนได้ถูกต้องตามศีลธรรม มาทำหน้าที่ ก็จะทำให้คนทั่วไปเข้ากันได้ง่ายกับพุทธศาสนา ยิ่งขึ้น และคนทั่วไปอาจเกิดศรัทธา เพราะอย่างน้อยผู้ที่ได้รับเชิญมาก็เป็นคนดี เป็นคนทั่วไป คนหนึ่งที่คนอื่น ๆ จะเอาเป็นตัวอย่างได้

แต่ในต่างจังหวัดหรือที่ห่างไกลความเจริญ เพราะอย่างน้อยการมีพระสงฆ์ก็ยังจำเป็นอยู่ เพราะวัดยังคงเป็นศูนย์กลางของชาวชนบทในการทำกิจกรรมต่าง ๆ

เมื่อเกิดความแตกต่างในความจำเป็นในการมีพระสงฆ์ ฉะนั้น ถ้าจะมีการบวชเป็นสงฆ์ควรจะให้เข้มงวดมากในกรุงเทพมหานคร ส่วนในชนบทคงไม่มีปัญหาเพราะความเจริญต่าง ๆ ไม่เหมือนในกรุงเทพมหานคร กรมการศาสนาควรจะต้องมีบทบาทมากขึ้นในการควบคุมไม่ควรเห็นเป็นเรื่องเล็กน้อย เพราะถ้ากล่าวแล้วศาสนานับเป็นสิ่งคู่บ้านคู่เมืองของไทยมาตลอด

สิ่งสำคัญอีกอย่าง การสร้างศาสนสถาน เช่น วัดวาอารามต่าง ๆ ไม่ใช่สร้างไว้เพื่ออวดมั่งมีอวดศักดิ์ศรี ควรสร้างโดยเห็นว่ามีประโยชน์ทางศาสนกิจ ไม่ใช่สิ้นเปลืองเงินทองโดยไม่ได้ผลคุ้มค่า

พอจะสรุปได้ว่า เหตุที่ศาสนาพุทธเสื่อมลงหรือคลายความนับถือจากคนทั่วไป เป็นเพราะพุทธบริษัท 4 คือ ภิกษุ ภิกษุณี อุบาสก อุบาสิกา นับเป็นเหตุเบื้องต้นที่จะทำให้ศาสนาเจริญรุ่งเรืองหรือเสื่อมลง โดยเฉพาะภิกษุผู้เสมือนเป็นตัวแทนของพุทธศาสนา ถึงเวลาแล้วที่พุทธศาสนิกชนทั่วไปควรจะช่วยกันสอดส่องดูแลจัดขวากหนามของศาสนาให้สิ้นไป แม้แต่พระสงฆ์ถ้าประพฤติผิดก็จะต้องใช้มาตรการที่เด็ดขาด

ขอให้สำนึกว่าพุทธบริษัทเท่านั้นสามารถจะช่วยกันบำรุงรักษาอุปถัมภ์คำชูพระพุทธศาสนาด้วยการประพฤติปฏิบัติอยู่ในศีลในธรรม

สถาบันการเมือง (Political Institutions)

มนุษย์รู้จักการปกครองมานานตั้งแต่โบราณ แต่เป็นไปในรูปของครอบครัวชุมชน (Commune) หรือพระ ในปัจจุบันมีองค์การทางการเมืองอย่างแท้จริง โดยรัฐบาลต้องรับผิดชอบต่อสวัสดิการของสมาชิกสังคม ปกป้อง ป้องกัน และทำงานด้านอื่น ๆ ที่ไม่เกี่ยวกับทางการเมือง ซึ่งเป็นการช่วยให้มีการเปลี่ยนแปลง โดยเห็นว่าจำเป็นและเป็นการคงไว้ซึ่งอำนาจทางการเมือง นักสังคมศาสตร์มีแนวโน้มที่จะยอมรับว่ารัฐบาลเป็นตัวแทนที่มีประสิทธิภาพในการเปลี่ยนแปลง (The Nature of Government)

ในสังคมที่มีความเป็นอยู่ง่าย ๆ (Primitive Society) ลักษณะของรัฐบาลหรือผู้นำ ผู้ปกครองประเทศ จะเป็นแบบหัวหน้าที่จะสืบทอดมาจากครอบครัวหนึ่งซึ่งได้รับการยกย่องที่สุด ลักษณะขององค์การทางการเมือง การดำเนินการจะรวมอยู่ในองค์การอื่น ๆ โดยผู้นำจะทำหน้าที่ทั้งหมดทุกอย่าง ส่วนในสังคมเชิงซ้อน (Complex Society) รัฐบาลจะมีองค์การต่างหาก แยกจากองค์การทางสังคมอื่น และทำหน้าที่ต่างออกไปโดยจะเป็นผู้ควบคุมและบริหารประเทศ

สถาบันการปกครองต่างจากองค์การอื่น ก็โดยที่สถาบันนี้มีอำนาจที่จะใช้บังคับควบคุมคนในสังคมให้เกิดความเป็นระเบียบตามกฎหมายเกณฑ์ของรัฐ ไม่ว่าจะมียุทธศาสตร์การปกครองเช่นไร ก็จะมีอำนาจควบคุมและต้องเป็นที่ยอมรับของประชาชน

ในสังคมจะต้องมีการควบคุมโดยสังคม (Social Control) ซึ่งมีทั้งที่เป็นไปโดยทางการและไม่เป็นทางการ อย่างไม่เป็นทางการก็ได้แก่ การควบคุมโดยระเบียบประเพณีต่าง ๆ ส่วนการควบคุมโดยไม่เป็นทางการก็ได้แก่ การมีสถาบันการเมืองซึ่งมีการปฏิบัติการโดยเฉพาะโดยมีพรรคการเมือง กลุ่มผลประโยชน์ หรือกลุ่มสนใจ (Interest Group) องค์การของรัฐบาลทำหน้าที่ โดยรัฐบาลจะต้องมีเสถียรภาพเพื่อการคงอยู่ของรัฐบาลนั้น ๆ เพราะถ้าเกิดความไม่เป็นระเบียบขึ้น ซึ่งจะมีวิกฤตการณ์ทางการเมือง ถ้ารุนแรงมากจะนำมาซึ่งการเปลี่ยนแปลงทางการเมือง

สถาบันการศึกษา (Institutions of Education)

สถาบันการศึกษาทำหน้าที่เตรียมผู้เยาว์ออกไปเพื่อเปลี่ยนแปลงในอนาคต ถ้าเรามองอย่างผู้ที่มีความรู้มีการศึกษาแล้ว ตั้งแต่สังคมระดับหมู่บ้าน ตำบล จังหวัด.....ประเทศชาติ โดยส่วนรวมของสังคมด้อยพัฒนา เราจะเห็นว่ามียะไรอีกหลายอย่างที่ควรจะต้องเปลี่ยนแปลง แต่ว่าสังคมของเราเปลี่ยนแปลงโดยไม่ทั่วถึง เพราะว่าเรายังขาดความรู้ ขาดความเข้าใจ ขาดทัศนคติที่ดีต่อเรื่องนั้น ๆ แต่เมื่อคนยังไม่พร้อมจึงเป็นหน้าที่ของสถาบันการศึกษาที่จะต้องให้ความรู้ ความคิด ความเข้าใจแก่เขา การเตรียมผู้เยาว์นั้น หมายถึงการที่เขาออกไปและสามารถดำเนินชีวิตให้เป็นปกติสุขในสังคมที่เปลี่ยนแปลงได้ สังคมมีการเปลี่ยนแปลงตลอดเวลา และเปลี่ยนแปลงอย่างรวดเร็ว เพราะการคมนาคมและเศรษฐกิจบังคับให้สังคมเปลี่ยนแปลง

การเตรียมคนนั้นไม่ใช่สร้างทัศนคติทางสังคมเท่านั้น ทัศนคติเป็นบั้นปลายของการเตรียมคน หน้าที่ของสถาบันการศึกษา คือ ให้ความรู้ ความเข้าใจ ซึ่งเป็นบ่อเกิดของปัญญา ความคิด ไม่ใช่รู้หลักเฉย ๆ ต้องมีความคิดและต้องสร้างนิสัยให้จึงจะถึงทัศนคติ

การสร้างทัศนคติทางสังคมขึ้นแก่เด็กนั้นต้องคำนึงถึงรากฐานของสังคม ประเทศที่ด้อยพัฒนาหรือกำลังพัฒนามักจะดูประเทศที่เจริญแล้วเป็นตัวอย่างมากกว่าดูตัวเอง การดูตัวเองก็เพื่อให้พบส่วนดีและส่วนเลว ที่ดีก็คงไว้ไม่ใช่ดูของคนอื่น ถ้าหลักของตนไม่มั่นคงด้วยแล้วมักจะเอาอย่างคนอื่นตลอดไป

อาจกล่าวได้ว่า ปัจจุบันเราฝึกประชาชน นักเรียน นักศึกษา ให้มี “ความรู้” มากกว่าฝึกคนให้มี “การศึกษา” เช่น วิศวกรรู้เรื่องอิฐ ปูน การก่อสร้าง แพทย์รู้เรื่องการรักษาคน

รู้เกี่ยวกับร่างกาย ฯลฯ ซึ่งเป็นการฝึกคนให้แคบไม่สมกับ “ความเป็นคน” หรือไม่สมกับคำว่า “การศึกษา” ส่วนมากจึงเป็นผู้ที่มีความรู้ ผู้เจริญด้วยอารมณ์และการศึกษาหาไม่ค่อยได้

มนุษย์ประกอบด้วย ร่างกาย จิตใจ อารมณ์ ความทรงจำประสาทที่ติดต่อกับโลกภายนอก การเสริมสร้างส่วนประกอบทั้งห้าให้เจริญจึงจะทำให้มนุษย์มีการศึกษาที่สมบูรณ์

การศึกษาของเรามุ่งสอนให้มีความรู้ในแง่วิชาชีพ แต่ละเลยในด้านที่ให้ได้ก็มีความรู้ทั่วไป ให้สนใจสิ่งต่าง ๆ ละเลยที่จะอบรมเด็กให้เป็นผู้มีจิตใจงาม มีอารมณ์มั่นคง

สถาบันการศึกษาควรจะสร้างบรรยากาศให้ครูและเด็กในสถาบันรู้สึกว่าเป็นส่วนหนึ่งของสถาบัน มีส่วนรับผิดชอบซึ่งจะทำได้โดยการให้บุคคลเหล่านั้นทราบปัญหาและร่วมกันแก้ปัญหา สถาบันการศึกษาต้องเป็นแบบอย่างของสังคมที่ดีในทุกด้าน เพื่อให้เกิดความประทับใจ และเป็นแนวทางในการดำรงชีวิตของเด็กต่อไปภายหน้า เช่น การรักษาความสะอาด การใช้สิ่งของ การปกครอง การร่วมกิจกรรมของชุมชน การสอนการจะเชื่อมโยงกับปัญหาชีวิตประจำวัน เพื่อให้เป็นประโยชน์ที่เรียนและนำไปใช้ได้ และสอนแบบวิธีแก้ปัญหาได้ด้วยก็ยิ่งจะช่วยให้เด็กเกิดทัศนคติที่ถูกต้อง การสอนควรส่งเสริมให้เด็กได้รู้จักค้นคว้าหาความรู้ด้วยตนเอง โดยอ่านหนังสือ รู้จักรับฟังเหตุผลผู้อื่น มีการตัดสินใจ จัดให้มีกิจกรรม ให้เด็กมีโอกาสปฏิบัติที่ช่วยแก้ปัญหาที่เกิดขึ้นในสังคม

การที่เราพูดกันทุกวันนี้และตามหน้าหนังสือพิมพ์ จะพบเรื่องสังคมประชาธิปไตย ซึ่งเป็นการให้ความรู้ในรูปของระบอบการปกครอง และก็พอใจได้ว่าการสร้างสังคมประชาธิปไตยแล้ว ในเชิงการศึกษา สังคมประชาธิปไตย หมายถึงสมาชิกในสังคมมีคุณสมบัติของพลเมืองในระบอบประชาธิปไตย บุคคลจะรู้จักช่วยตัวเอง รู้หน้าที่ รู้สิทธิ รู้จักทำมาหากิน มีการศึกษามีคุณธรรม รู้จักรับผิดชอบ มีความคิดสร้างสรรค์ การสร้างสังคมระบอบประชาธิปไตยจะต้องอาศัยสมาชิกที่มีคุณสมบัติเหล่านี้ ไม่ใช่ไปสอนระบอบการปกครอง ไม่ใช่การสอนรัฐธรรมนูญ การเลือกสภาผู้แทนราษฎร การสอนการเลือกตั้ง ฯลฯ

เราอบรมให้เด็กสนใจในความเจริญของตน แต่ไม่ได้เน้นในเรื่องที่เกี่ยวกับสังคม นักเรียนไม่ตระหนักในปัญหาของสังคม ไม่สำนึกว่าตนเองมีส่วนรับผิดชอบในสังคม

นักการศึกษาจะต้องศึกษาถึงปัญหาความต้องการของสังคมของประเทศ ทั้งที่อยู่ในขณะนั้นและในอนาคต โดยจะต้องปลูกฝังทัศนคติต่าง ๆ ที่ถูกต้องในเรื่องที่เกี่ยวกับสังคม เช่น ในเรื่องการดำเนินชีวิตแบบประชาธิปไตย จะมีสักเท่าไรที่รู้จักเป็นผู้นำผู้ตามที่ดี รู้จักรับผิดชอบร่วมกัน รู้จักแสดงความคิดเห็นของตนในเรื่องที่ตนมีส่วนเกี่ยวข้อง ในเรื่องการสร้างชาติ การ

เต็มใจเสียภาษี เตือนร้อนเมื่อมีการคอร์รัปชัน หรือการเรียนเรื่องการรักษาความสะอาดทั้งของ ส่วนตนและชุมชนคนทั่วไป ไม่ค่อยได้ช่วยกันรักษาความสะอาด นี่ก็จะทิ้งเศษผงเศษขยะที่ใด ก็ทำได้ เหล่านี้ก็จะไม่ช่วยให้เด็กรู้จักคิด หาคำความรู้ ไม่รู้จักวิพากษ์วิจารณ์หรือการตัดสินใจ ด้วยตนเอง

ภาระหน้าที่ของนักการศึกษา

1. ควรจะเป็นผู้ที่สนใจ เอาใจใส่ต่อปัญหาและเรื่องราวที่เกิดขึ้นในสังคมเสมอ เพราะว่า มีหน้าที่ที่จะเป็นผู้เตรียมคนให้สามารถ หรือทำหน้าที่ในสังคมได้เป็นอย่างดี การเตรียมคนก็ โดยการอบรมเด็กให้เพียงพอที่จะไปมีชีวิตอยู่ได้อย่างเป็นสุข พร้อมทั้งสามารถแก้ไขสิ่งที่ไม่ดี ต่อสังคมให้ดีขึ้น
2. นักการศึกษาจะต้องมีความเชื่อว่าชีวิตของแต่ละคนมีความผูกพันต่อสังคม หากทุกคน ในสังคมเป็นคนดีไม่ทำผิดข้อตกลง (ระเบียบ ประเพณี กฎหมาย) สังคมนั้นก็จะไม่ยุ่งยาก ดำเนิน ไปโดยเรียบร้อย และสังคมจะเจริญขึ้น
3. นักการศึกษาจะทำหน้าที่อบรมสั่งสอนคนได้ไม่สมบูรณ์ ถ้าหากตนเองไม่ทำให้เป็น ตัวอย่าง สิ่งใดที่ต้องการอบรมปลูกฝังให้แก่เด็ก ครูจะต้องทำสิ่งนั้นด้วย
4. ต้องสำนึกว่าตนมีหน้าที่สอนคนไม่ใช่สอนวิชา

สิ่งที่ควรพิจารณาถึงผลการศึกษา

1. ระบบราชการและสังคมยึดถือปริญญา วุฒิ ในการรับเข้าทำงาน ตีราคาเงินเดือน ใครมีปริญญาก็จะก้าวหน้าไปได้เร็ว ทุกคนจึงพยายามขวนขวายที่จะให้ได้ปริญญา โดยไม่คิด ที่จะเรียนเพื่อหาความรู้เป็นการเรียนเพื่อสอบเอาปริญญามากกว่า
2. เมื่อสังคมยึดถือปริญญาเป็นมาตรฐาน การให้การศึกษาจึงมุ่งที่จะให้เด็กเรียนให้สูง วิชาอะไรที่จะเป็นพื้นฐานการเรียนต่อขั้นสูงก็จะได้รับการสนใจ เช่น คณิตศาสตร์ วิทยาศาสตร์ ภาษาอังกฤษ ส่วนวิชาที่จะช่วยกล่อมเกลาจิตใจกลับได้รับการสนใจน้อย
3. การสอนให้เด็กมีความรู้ง่ายกว่าการสอนให้มีความคิด มีทัศนคติที่ถูกต้อง
4. การสอนความรู้ทำได้ง่ายกว่าการจะวัดทัศนคติหรือความประพฤติ
5. เน้นแต่ด้านความรู้และพยายามปรับปรุงด้านนี้เท่านั้น
6. การสอนเป็นไปในลักษณะผู้สอนเป็นผู้บอกความรู้ให้แก่เด็กมากกว่าที่จะให้เด็กหัด คิดค้นคว้าเอง

ส่วนบทบาทของนักศึกษาเห็นว่าได้มีการเปลี่ยนแปลงอย่างมาก นักศึกษาเป็นตัวของตัวเองมากขึ้น กล้าคิด กล้าแสดงออก ทั้งในสถานศึกษาและต่อสังคมส่วนรวม ได้มีการร่วมกิจกรรมต่าง ๆ เพื่อสังคม เช่น การมีค่ายอาสาพัฒนา การร่วมกิจกรรมต่อต้านกลุ่มต่าง ๆ ที่มีว่าไม่เป็นประโยชน์หรือมุ่งร้ายต่อสังคม กลุ่มการเมือง เป็นต้น

โฉมหน้าการศึกษาในปัจจุบันจะต้องเป็นการร่วมมือกันระหว่างผู้บริหารการศึกษา ซึ่งได้แก่ครู อาจารย์ และนักศึกษา เพื่อให้เกิดการปรับปรุงการศึกษาที่เป็นไปในทางที่ดีขึ้น เพื่อให้สอดคล้องกับการที่ได้ชื่อว่าเป็นนักการศึกษาผู้มีทั้งความรู้ความคิด ที่จะนำไปใช้ให้เกิดประโยชน์แก่ตนเองและแก่สังคมส่วนรวม

สถาบันการสันทนาการ (Institution of Recreation)

สถาบันการสันทนาการ ได้แก่ สถาบันที่เกี่ยวข้องกับเรื่องการพักผ่อนหย่อนใจ การบันเทิงทั้งหลาย นับได้ว่าเป็นสถาบันที่มีความสำคัญเช่นกัน ดังจะเห็นได้จากปัจจุบันคนส่วนมากได้หันมาใช้บริการของสถาบันนี้กันอย่างแพร่หลาย และนับได้ว่าเป็นสถาบันที่มีความเกี่ยวข้องกับสังคมอย่างมาก และอาจก่อให้เกิดทั้งผลดีและเป็นปัญหาสังคมขึ้นได้

ถ้าลองสังเกตถึงสถาบันสันทนาการในสังคมไทย ได้เคยกล่าวแล้วว่า “วัด” เป็นศูนย์กลางในทุก ๆ ด้าน ในแง่ของสถาบันการสันทนาการก็เช่นกัน ตั้งแต่สมัยโบราณแล้ว วัดเป็นศูนย์กลางของการบันเทิงทั้งหลาย เวลามีการจัดงานการครั้งใดประชาชนก็นึกถึงวัด โดยใช้เป็นศูนย์กลางการจัดงานการเล่นต่าง ๆ ต่อมาจนกระทั่งปัจจุบัน ในชนบทก็ยังใช้วัดเป็นศูนย์กลางอยู่ แต่ก็ได้มีการเปลี่ยนแปลงในสังคมส่วนอื่น เนื่องจากสังคมขยายเป็นเมืองมากขึ้น พร้อมทั้งการขยายจำนวนประชากร เมื่อเมืองใหญ่ขึ้น จำนวนคนมากขึ้น ก็มีการสร้างความสะดวกสบายมากตามด้วย รวมทั้งในเรื่องการสันทนาการด้วย ดังปรากฏในปัจจุบันซึ่งมีมากมายหลายประเภท คือ

1. หนังสือ
2. การสร้างสถานที่ใช้ในการกีฬา
3. โรงภาพยนตร์ โรงละคร
4. สถานอาบ อบ นวด
5. ไนท์คลับ บาร์
6. คอฟฟี่ช็อป

หนังสือ มีทั้งในแง่ที่ให้ความรู้สารคดีและนวนิยายเรื่งรมย์ต่าง ๆ มากมาย ถ้าการสร้างสรรคในด้านหนังสือเป็นเรื่องที่เกี่ยวข้องกับความรู้ก็จะเป็นผลที่ดีต่อสังคม ทำให้สังคม

เจริญขึ้น มีการคิดค้นแก๊สสังคมเพิ่มมากขึ้นอีก แต่ถ้าเป็นนวนิยายเรื่งรรมย์หาสาระไม่ได้ก็จะไม่ก่อประโยชน์อะไรมากนัก เป็นแต่สนุกสนานชั่วคราวช่วยยาม แต่อาจเป็นผลเสียถึงสังคมได้ ซึ่งถ้าจะสังเกตดูแล้วหนังสือนวนิยายในปัจจุบันแพร่หลายมากขึ้น ไม่ว่าจะเด็ก ผู้ใหญ่ อ่านกันทั้งนั้น ไม่มีข้อจำกัด ซึ่งบางครั้งนวนิยายนั้นเหมาะให้ผู้ใหญ่อ่านมากกว่า แต่เมื่อจำหน่ายออกมาใคร ๆ ก็หาอ่านได้ เด็กจึงสามารถอ่านได้โดยไม่ถูกห้าม หรือผู้ใหญ่ไม่มีเวลาควบคุม นวนิยายในปัจจุบันเป็นเรื่องที่ตึงเอาสภาพชีวิตสังคมปัจจุบันมาเป็นเค้าเรื่องในการเขียน โดยเฉพาะในเรื่องเพศ ทำให้แพร่หลายออกไปทั่ว เป็นที่ยอมรับของคนในสังคม ที่ไม่เคยรู้มาก่อนก็ได้รู้ เมื่อรู้แล้วมักจะมีการปฏิบัติกรด้วย ดังได้เห็นกันทั่วไปในสังคม ในเรื่องความสัมพันธ์ทางเพศหรืออื่น ๆ ซึ่งเป็นผลจากหนังสือ

การกีฬา การเล่นกีฬาเป็นการฝึกคนให้รู้จักแพ้ รู้จักชนะ ตามกฎ ตามกติกาที่วางไว้ การกีฬานับว่าแพร่หลายมาก เป็นการพักผ่อนที่ถูกต้องที่สุด เพราะได้ออกทั้งกำลังกายและใช้สมองไปด้วย การกีฬามีนาาชนิด ตั้งแต่ตะกร้อไปจนถึงกีฬาสากล เช่น ฟุตบอล รักบี้ เทนนิส กีฬาเหล่านี้เป็นประโยชน์แก่ผู้เล่นโดยยอมรับถึงกติกาที่วางไว้ นับว่าเป็นสิ่งที่ควรส่งเสริมมากที่สุด

ภาพยนตร์ โรงภาพยนตร์ในปัจจุบันมีเป็นจำนวนมาก โดยเฉพาะในเมืองหลวง ประเภทของภาพยนตร์ก็มีหลายประเภท ทั้งของไทย และต่างประเทศ ภาพยนตร์ไทยเป็นประเภทที่เรียกว่า “เด็กดูได้ ผู้ใหญ่ดูดี” เพราะไม่เคยมีการห้ามเลยว่าภาพยนตร์เรื่องนี้เด็กห้ามดูเด็ดขาด หรือบางเรื่องเด็กดูได้แต่ต้องมีผู้ใหญ่ควบคุม ซึ่งผิดกับภาพยนตร์ตะวันตกซึ่งจะมีการควบคุมอายุของเด็กในการดูภาพยนตร์แต่ละเรื่องไว้ โดยเขามีการเขียนบอกไว้อย่างชัดเจน เช่น ภาพยนตร์เรื่องนี้ Rate-PG แสดงว่าดูได้ทั้งเด็กและผู้ใหญ่ หรือถ้า Rate-R ห้ามเด็กอายุต่ำกว่า 18 ปีเข้าดู จะดูได้ต้องมีผู้ใหญ่ไปด้วย หรือถ้า Rate-X เป็นภาพยนตร์ที่ห้ามเด็กดูอย่างเด็ดขาด และก็จะมีการควบคุมกันอย่างจริงจัง ซึ่งเป็นประโยชน์อย่างยิ่ง เพราะเนื้อเรื่องในภาพยนตร์บางอย่างไม่เหมาะกับเด็ก และถ้าเซ็นเซอร์ออกไปก็จะเสียเนื้อหาของเรื่อง

ปัจจุบันภาพยนตร์ประเภทที่ทำให้ศีลธรรมเสื่อมมีออกมาจำหน่ายมากมาย ทั้ง ๆ ที่เป็นการผิดกฎหมาย แต่ก็ยังควบคุมกันไม่ได้ไม่ทั่วถึง ซึ่งเป็นผลร้ายต่อสังคมอย่างยิ่ง ก่อให้เกิดปัญหาต่าง ๆ มากมาย โดยนำมาซึ่งความเสื่อมของสังคม

สถานอาบ อบ นวด เป็นสถานที่ที่มีประโยชน์น้อยที่สุด พูดถึงในแง่ของประโยชน์ก็อาจเป็นเพียงทำให้คนมีงานทำมากขึ้นเท่านั้น แต่ผลร้ายมีมากกว่าผลเสีย ทั้งตัวผู้ไปรับบริการและผู้ให้บริการ ผลเสียของผู้รับบริการ คือ เสียทั้งเงินและอาจได้รับโรคภัยติดกลับมา และอาจ

เป็นผลให้ผู้อื่นต้องติดโรคต่าง ๆ ไปอีกด้วย สำหรับผู้ให้บริการ แม้ว่าจะได้ค่าตอบแทนแต่ก็ไม่คุ้มเสีย อาจจะต้องเสียทั้งตัวและอาจเผชิญกับปัญหาอาชญากรรมอีกด้วย นับว่าเป็นสถานที่ที่ควรจะถูกสั่งปิดเสียมากกว่า

ไนท์คลับ, บาร์, ค็อกเทลชี้อป เป็นสถานที่ฟุ่มเฟือยทั้งสิ้น จะให้ความสุขแก่ผู้ไปเที่ยวเพียงชั่วคราวเท่านั้น แต่ก็ต้องเสียเงินทองไปมาก และอาจจะเกี่ยวพันไปถึงปัญหาอื่น ๆ ที่จะมีตามมาก็ได้ เช่น เป็นปัญหาให้บุตรภรรยา หรืออาจเกี่ยวข้องกับสิ่งผิดกฎหมาย คนทั่วไปก็ทราบแล้วว่าสถานที่เหล่านี้เป็นแหล่งมั่วสุม แต่ก็ยังต้องการเข้าไปเกี่ยวข้องกับสิ่งผิดกฎหมาย ซึ่งมักจะทำให้โทษมากกว่าประโยชน์

อาจกล่าวได้ว่าการเปลี่ยนแปลงในสถาบันการสันตนาการก่อให้เกิดผลแก่สังคมอย่างมาก ทั้งในทางที่เป็นประโยชน์และเป็นผลเสียแก่สังคมซึ่งเป็นปัญหาสังคมขึ้นได้นานัปการ

การเปลี่ยนแปลงในสถาบันต่าง ๆ ของสังคม ย่อมมีผลทำให้สังคมมีการเปลี่ยนแปลงทั้งสิ้น แม้แต่สถาบันใดสถาบันหนึ่งเกิดการเปลี่ยนแปลง สถาบันอื่น ๆ ก็ต้องเปลี่ยนแปลงตามไปด้วยเพื่อให้สังคมอยู่ในความสมดุล ทุกอย่างดำเนินการเปลี่ยนแปลงไปโดยพยายามให้เท่าเทียมกัน ไม่เช่นนั้นจะเกิดความเฉื่อยหรือเป็นปัญหาสังคมได้ในที่สุด